

Τα
θέατρα
της
Μεσσήνης

ΔΙΑΖΩΜΑ

ΕΝΑΕ

Εκδόσεις «Διάζωμα»
Σειρά: Αρχαία Θέατρα
Π. Θέμελνς
Τα θέατρα της Μεσοίνης
Σελιδοποίηση Κ. Τσιρίκος
Παραγωγή arte creative team
Επιμέλεια Έκδοσης Χ. Γ. Λάζος
Αθήνα, Μάϊος 2010

Copyright © 2010 Διάζωμα, Π. Θέμελνς
ΕΝΑΕ

ISBN 978-960-98967-4-0

Θέμελνς, Πέτρος

1. Αρχαία Θέατρα - Ελλάδα, Μεσοπνία
Τοπογραφία, Αρχιτεκτονική, Εικονογραφία
2. Αρχαίες Πόλεις - Ελλάδα, Μεσοπνία

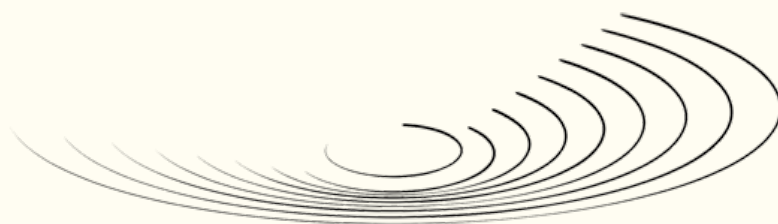

Δ Ι Α Ζ Ω Μ Α

Μπουμπουλίνας 30, 106 82 Αθήνα
www.diazoma.gr

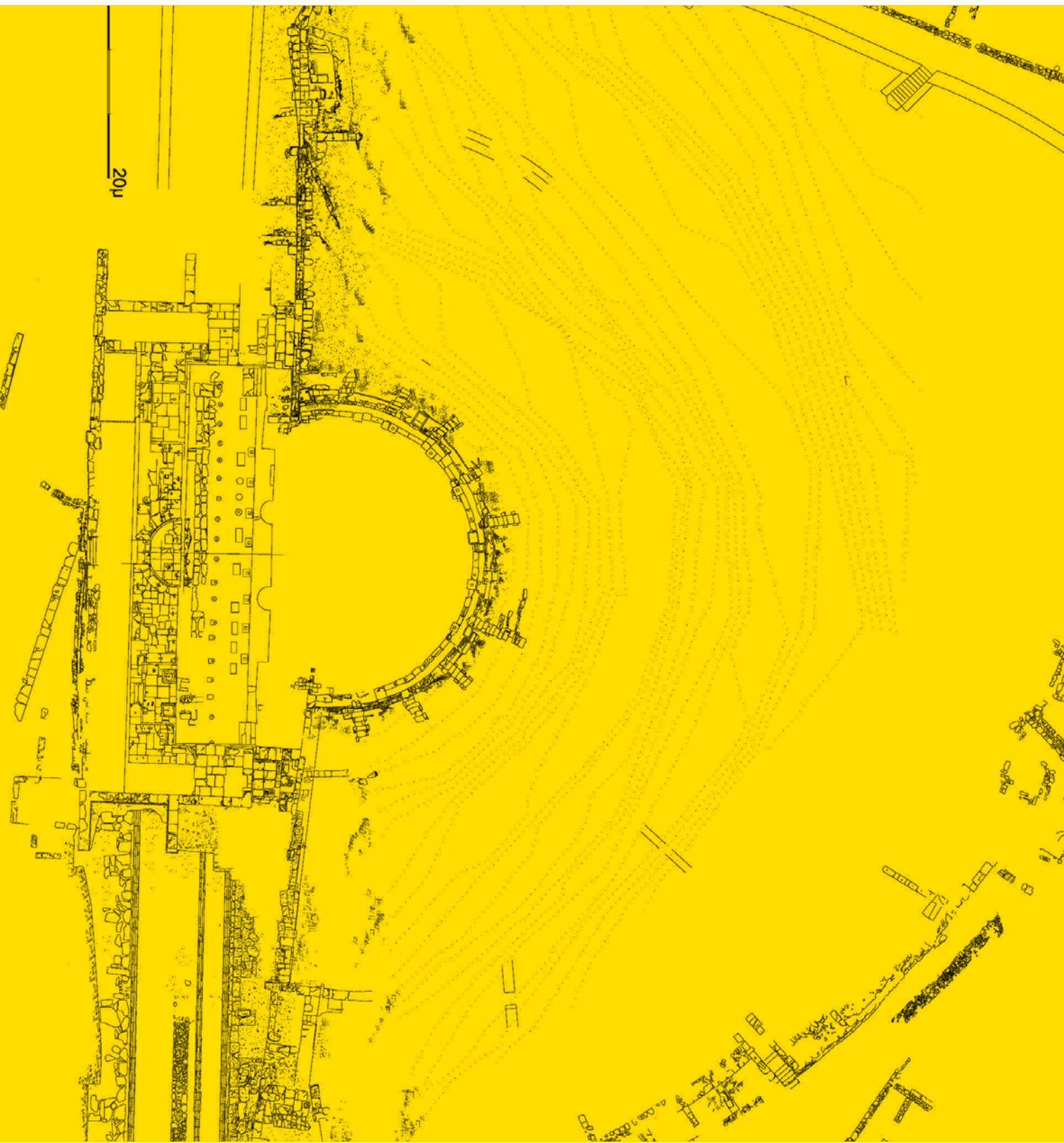
Τα Θέατρα της Μεσοήνης

Πέτρος Θέμελης

ΔΙΑΖΩΜΑ

20m

Η Μεσσηνία και η πρωτεύουσά της	7
<i>Ιστορικό των ερευνών</i>	14
Τα Θέατρα της Μεσσήνης	16 -17
<i>Πρόλογος</i>	17
Το θέατρο	19
<i>Φάση Α (3ος - 1ος αιώνας π.Χ.)</i>	20
<i>Φάση Β (1ος π.Χ. - 2ος αιώνα μ.Χ.)</i>	27
<i>Φάση Γ (μέσα 2ου - 3ου αιώνα μ.Χ.)</i>	28
<i>Φάση Δ (4ος αιώνας μ.Χ.)</i>	36
<i>Φάση Ε (πρωτοβυζαντινή-βυζαντινή)</i>	37
Το Εκκλησιαστήριο	40
Το Βουλευτήριο	44
Το Στάδιο και το Γυμνάσιο	45

εικ. 1 Γεωγραφικός χάρτης της Μεσσηνίας.

Η Μεσσηνία και η πρωτεύουσά της

Η γεωγραφική θέση της Μεσσηνίας κατά μήκος της δυτικής ακτής της Πελοποννήσου, οι εύφορες κοιλάδες του πλωτού και πλούσιου σε ψάρια Παμίσου στα νοτιοανατολικά της χώρας (Παυσανίας 4.34.1) και του Βαλύρα ποταμού με τους παραπόταμους του που διασχίζουν το Στενυκληρικό πεδίο στα βόρεια, καθώς επίσης το ήπιο μεσογειακό κλίμα, ανέδειξαν τη Μεσσηνία σε περιοχή ευνοημένη από τη φύση (εικ.1). Ο αγροτικός πλούτος της Μεσσηνίας ήταν ανέκαθεν κύριος στόχος της σπαρτιατικής κατακτητικής πολιτικής. Παρά τη μακρόχρονη κατοχή της χώρας τους, οι Μεσσήνιοι είχαν συνείδηση ότι αποτελούσαν ιδιαίτερο έθνος στην Πελοπόννησο και δεν έκρυβαν την επιθυμία για απελευθέρωση, όπως φάνηκε στα γεγονότα του 426/5 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι τους χρησιμοποίησαν ενάντια στους Σπαρτιάτες για να επιτύχουν την κατάληψη της Πύλου και της Σφακτηρίας. Σημαντικό ρόλο στην αντοχή και την αντίσταση ενάντια στον αφανισμό τους ως έθνος έπαιξαν η διατήρηση των τοπικών λατρειών και ιδιαίτερα των ηρώων, η μνήμη και τα επικά άσματα για τα κατορθώματα θρυλικών μορφών του παρελθόντος, όπως ο Αριστομένης, κα-

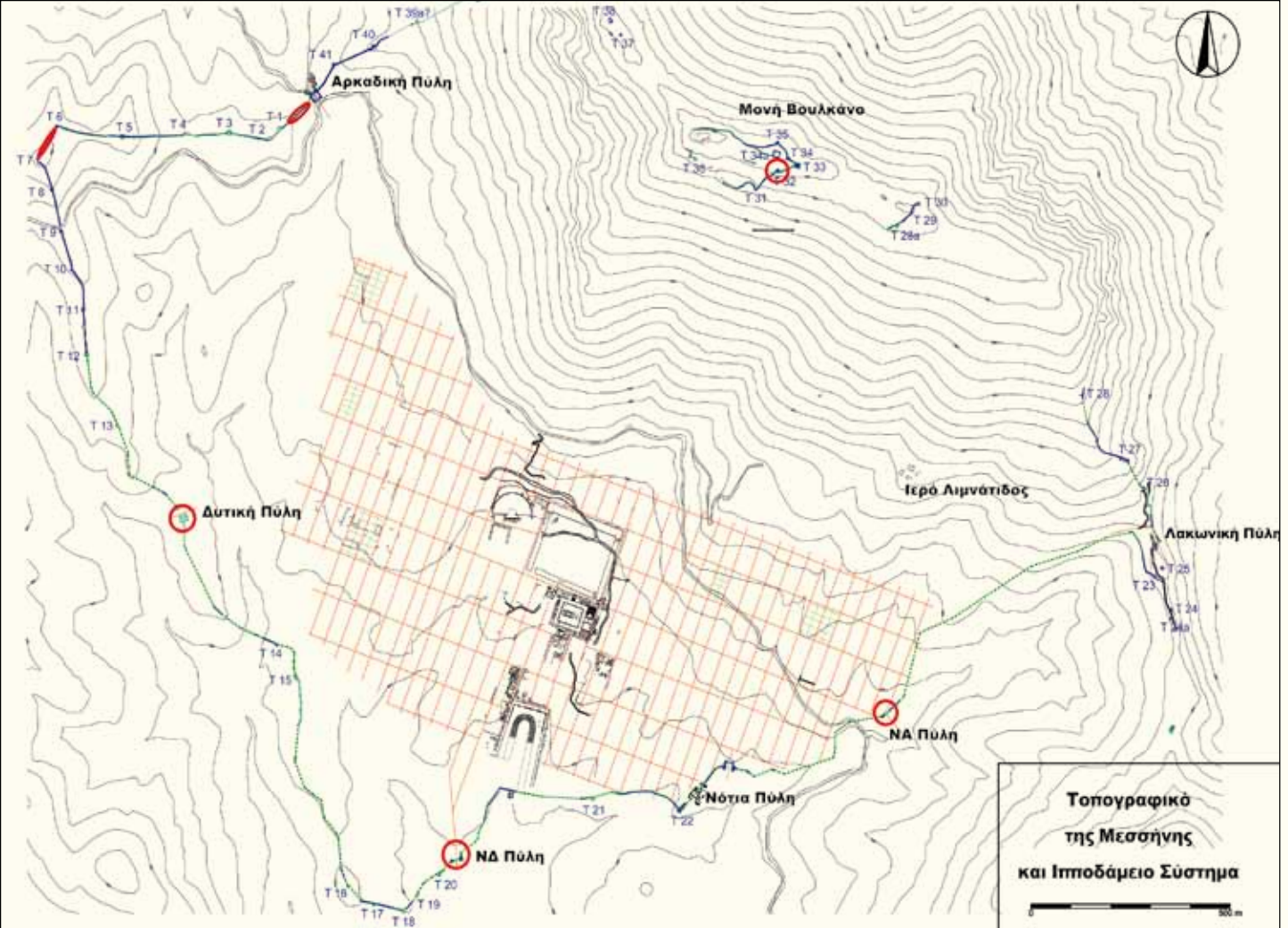
θώς και ο διακαής πόθος για μια ελεύθερη πατρίδα¹. Οι Μεσσήνιοι της διασποράς ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στο κάλεσμα του Επαμεινώνδα, την άνοιξη του 369 π.Χ., για εγκατάσταση στη νέα πρωτεύουσα της αυτόνομης Μεσσηνίας, που αποφάσισε να ιδρύσει ο Θηβαίος στρατηγός, ταυτόχρονα σχεδόν με την αρκαδική Μεγαλόπολη, προκειμένου να περιορίσει οριστικά στο έδαφός της την πτημένη, το 371 π.Χ. στα Λεύκτρα, Σπάρτη. Ως η πλέον κατάλληλη θέση για τη νέα πόλη ξεχώρισε η Ιθώμη, το ισχυρότερο φυσικό οχυρό της χώρας με το ιερό του

εικ. 2 Η Μονή Βουλκάνο στην κορυφή της Ιθώμης.

¹ Π. Θέμελης, *Ηρώες και ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000.

εικ. 3 Τοπογραφικό της Μεσσήνης και Ιπποδάμειο πολεοδομικό.

Δία Ιθωμάτα στην κορυφή της (εικ. 2), ιστορικά και συναισθηματικά δεμένο με τα τραγικά γεγονότα του τελευταίου Μεσσηνιακού πολέμου, την επανάσταση του 464 π.Χ.

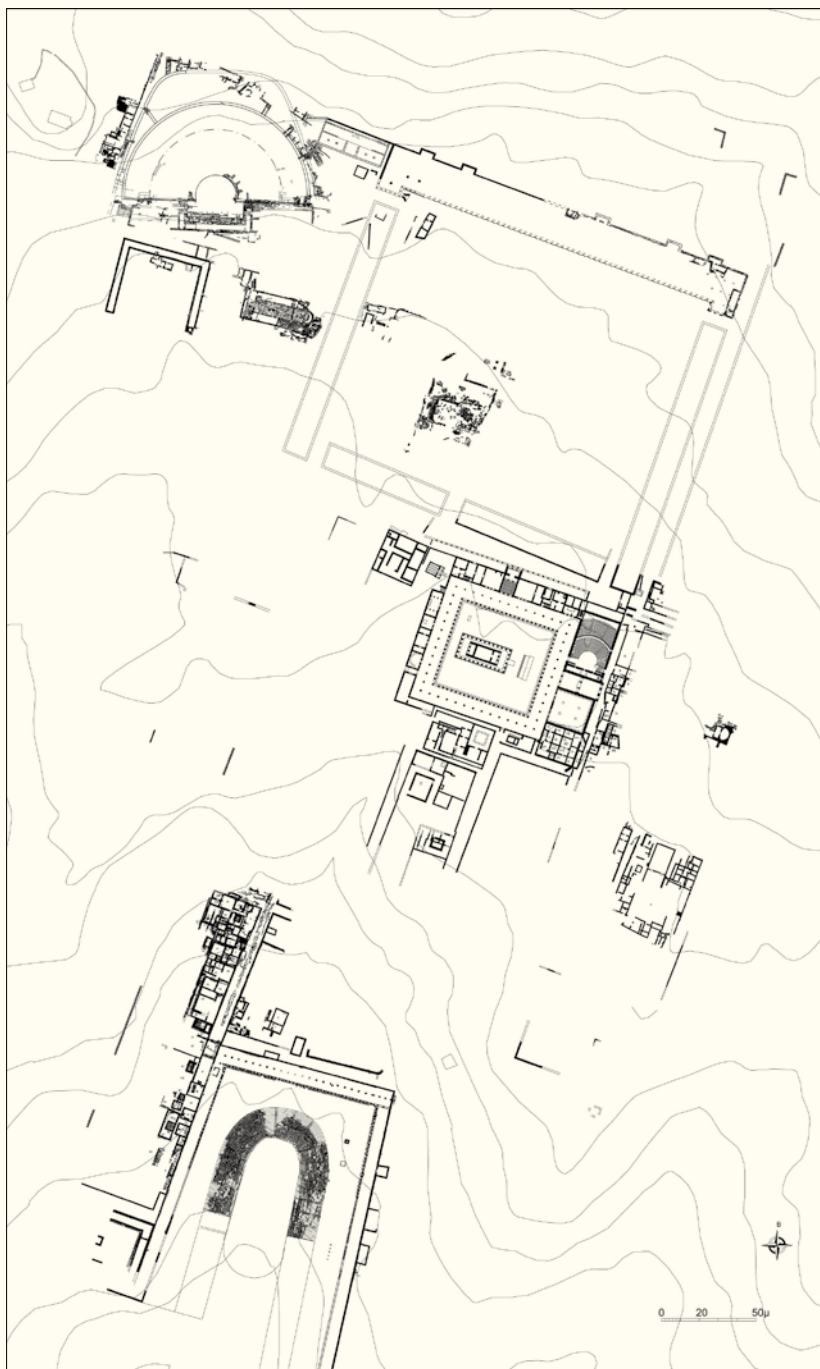
Η πόλη οικοδομήθηκε πάνω στις πλέον σύγχρονες αρχές της Ιπποδάμειας πολεοδομίας και της οχυρωματικής τεχνικής που ίσχυαν τον 4^ο αιώνα π.Χ., ως πόλη δυνατή και μεγάλη, αντιπροσωπευτική ολόκληρου του έθνους των Μεσσηνίων (εικ. 3). Αναπτύχθηκε υπέρμετρα σε βάρος των άλλων Μεσσηνιακών πόλεων που παρέμειναν πολιίσματα, συνδεδεμένα με την πρωτεύουσα σε μια μορφή ομοσπονδίας, ως μέλη του Κοινού των Μεσσηνίων, με εξαίρεση τη Θουρία, που για μεγάλα χρονικά διαστήματα κατέφερε να κρατήσει την αυτονομία της.

Ο περιηγητής Πausanίας επισκέφτηκε την πόλη της Μεσσήνης στα χρόνια του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς, 530 περίπου χρόνια μετά την ίδρυσή της και τρεις αιώνες μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους. Οι λαμπρές ημέρες της ανεξαρτησίας είχαν προ πολλού παρέλθει, η αρχαία πρωτεύουσα της Μεσσηνίας εξακολουθούσε, ωστόσο, να αποτελεί κάτω από την προστασία φωτισμένων αυτοκρατόρων αξιόλογο πολιτικό και καλλιτεχνικό κέντρο. Η πρωτεύουσα ήταν ο πυρήνας της κοινωνικής, της οικονομικής και της δημόσιας ζωής και σημείο αναφοράς ολόκληρης της επικράτειας, η οποία ταυτιζόταν περίπου με τα όρια του σημερινού νομού Μεσσηνίας. Ο Pausanias (4.31.5) μπορούσε ακόμη να θαυμάζει τα λατρευτικά ή ιστορικού χαρακτήρα αγάλ-

ματα του μεγάλου Μεσσήνιου γλύπτη του 2ου αιώνα π.Χ. Δαμοφώντα, που κοσμούσαν όχι μόνο το Ασκληπιείο αλλά και τους ναούς του Διός Σωτήρος, της Μπτέρας των Θεών και της Αρτέμιδος Λαφρίας στα ιερά τους, στην αγορά και σε άλλες θέσεις της πόλης. Οι εντυπωσιακές οχυρώσεις, μολονότι δεν επιτελούσαν τότε τα αμυντικά τους καθήκοντα, προκαλούσαν ακόμη τον θαυμασμό και συγκρίνονταν με φημισμένες οχυρώσεις της εποχής, όπως της Βαβυλώνας, του Βυζαντίου και της Φωκικής Αμβρόσου (εικ. 4). Κανένα δημόσιο οικοδόμημα λατρευτικού ή κοσμικού χαρακτήρα δεν ήταν ερειπωμένο, όπως συνέβαινε σε άλλες περιο-

εικ. 4 Άποψη της
Αρκαδικής Πόλης
και του συναφούς τείχους.

εικ.5 Τοπογραφικό δημοσίων κτιρίων και ιερών

σε μορφή τραπεζίων με κοιλότητες για τον ογκομετρικό έλεγχο των προϊόντων που πουλούσαν οι έμποροι στην αγορά (εικ. 6). Νότια από το ναό της θεάς Μεσσάνας (της θεοποιημένης πρώτης μυθικής βασίλισσας της χώρας) στην αγορά βρίσκεται ο «Θησαυρός», το θησαυροφυλάκειο της πόλης (εικ. 7). Τη σημαντικότερη μαρτυρία για το υπόγειο αυτό κτίσμα του «Θησαυρού» της Μεσσήνης δίνει ο Πλούταρχος (*Φιλοποίμην* 19),

χές του ελλαδικού χώρου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο της Αρκαδίας. Ο Πausanias επισκέπεται πρώτη την αγορά, όπου βλέπει την Κρήνη Αρσινόη, τους ναούς και τα λατρευτικά αγάλματα του Διός Σωτήρος και του Ποσειδώνος, τους ναούς και τα αγάλματα της Αφροδίτης, της Μητρός των Θεών Κυβέλης, της Δήμητρας και των Διοσκούρων. Αναφέρει επίσης τα ιερά της θεάς του τοκετού Ειλειθυίας και τον θάλαμο των Κουρητών, των οπλισμένων δαιμόνων που φύλαγαν τον Δία βρέφος. Συνεχίζοντας προς νότον περιγράφει το Ασκληπιείο, ενώ νοτιότερα βλέπει το Ιεροθύσιο με αγάλματα των δώδεκα θεών και χάλκινο ανδριάντα του ισόθεου ήρωα οικιστή της πόλης Επαμεινώνδα. Σε συνέχεια περιγράφει το Στάδιο και το Γυμνάσιο με τα ιερά και τα αγάλματα του Ηρακλή, του Ερμή και του Θησέα, έργα των Αλεξανδρινών καλλιτεχνών Απολλώνιου Ερμωδώρου και του γιου του Δημήτριου που φιλοτέχνησαν και άλλα έργα στη Μεσσήνη. Επιστρέφοντας από το Στάδιο μνημονεύει το Θέατρο, το ιερό του Σαράπιδος και της Ίσιδος και τέλος το ιερό του Ιθωμάτα Δία (εικ. 5).

Στην ανατολική πτέρυγα της βόρειας στοάς της αγοράς λειτουργούσε αγορανομείο, όπως δείχνουν δύο λίθινα σκώματα

εικ. 6 Βόρεια σοά αγοράς και λίθινα σπκώματα.

εικ. 7 Το θησαυροφυλάκειο της πόλης.

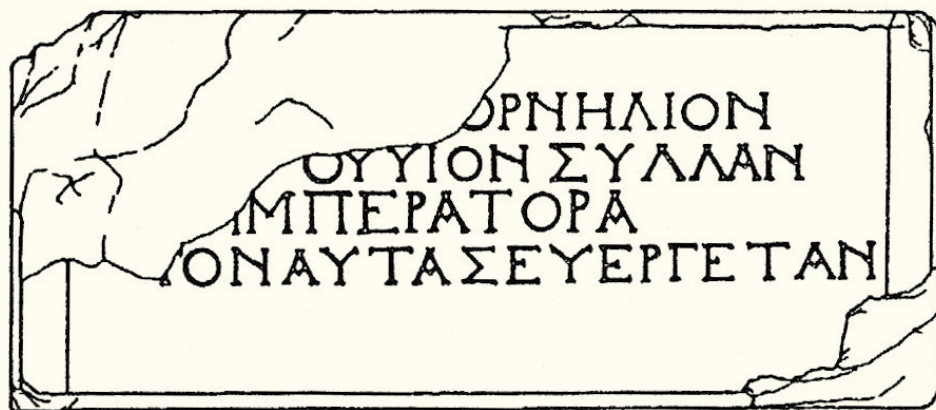
το οποίο φορτίζεται ιστορικά καθώς σχετίζεται με τη δολοφονία (με δηλητήριο) του στρατηγού της Αχαϊκής Συμπολιτείας Φιλοποίμενα του Μεγαλοπολίτη, γνωστού και ως «τελευταίου Έλληνα». Η βάρβαρη αυτή πράξη ορισμένων φανατικών Μεσσήνιων που έλαβε χώρα το 183 π.Χ. σήμανε το τέλος όχι μόνο της αυτονομίας της Μεσσήνης, αλλά και της στρατιωτικής, πολιτικής και οικονομικής της δύναμης, γιατί αναγκάστηκε να υποταχθεί άνευ όρων στην Αχαϊκή Συμπολιτεία.

Η Μεσσήνη αναδεικνύεται σε μια από τις σημαντικότερες σε μέγεθος, μορφή και διατήρηση πόλεις της αρχαιότητας που έχει ακόμη πολλά να προσφέρει. Διαθέτει, εκτός των άλλων, το σημαντικό προσόν να μην έχει καταστραφεί ή καλυφθεί από σύγχρονη πόλη και να βρίσκεται σε ένα κατεξοχήν μεσογειακό φυσικό περιβάλλον. Η ελληνιστική αρχιτεκτονική και η γλυπτική της συγκρίνεται με τα σύγχρονα επιτεύγματα της Περγάμου. Αμφότερες οι πόλεις δημιούργησαν, μέσα στο πλαίσιο συγκεκριμένων πολιτικών προγραμμάτων, μνημειακές αρχιτεκτονικές μορφές και συνθέσεις με ενσωματωμένα ή ελεύθερα μεγαλειώδη έργα γλυπτικής, που στάθηκαν πρότυπο για ανάλογες δημιουργίες στη Ρώμη.

Η θάλασσα που αγκαλιάζει ολόκληρη τη δυτική και νότια πλευρά της Μεσσηνίας δεν τροφοδοτούσε μόνο με ψάρια τον πληθυσμό, αλλά έφερε τη χώρα σε επικοινωνία με τον κόσμο της Μεσογείου και της Αδριατικής, μέσω των λιμανιών της, τις Φαρές, την Πύλο και την Κυπαρισσία. Η παραλία της Κυπαρισσίας αντίκρυζε τις γνώριμες δυτικές θάλασσες και τις πόλεις με τις οποίες είχαν και διατηρούσαν και στα ρωμαϊκά χρόνια

οι Μεσσήνιοι ισχυρούς πολιτικούς, φιλικούς, αλλά και εμπορικούς δεσμούς, όπως ήταν το Ρήγιο και η Μεσσάνα (σημερινή Messina), καθώς επίσης η Κεφαλληνία και η Ναύπακτος. Στην Κυπαρισσία μετέφεραν τιμητικά με πλοίο οι Λευκάδιοι τον Μεσσήνιο γλύπτη Δαμοφώντα, ο οποίος είχε μεταβεί στο νησί τους για να επισκευάσει το λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης Λιμενίδος. Με τους Ρωμαίους διατηρούσαν ανέκαθεν φιλικές σχέσεις οι Μεσσήνιοι. Αυτοκράτορες, όπως ο Τιβέριος, ο Κλαύδιος και κυρίως ο Νέρων, αλλά και οι Τραϊανός, Αδριανός και Λούκιος Βέρος, τιμήθηκαν από τους Μεσσήνιους με την ανέγερση ανδριάντων τους στην αγορά και το Θέατρο. Ακόμη και τον Σύλλα, καθώς και τον στρατηγό του Μουρήνα τίμησαν με ανδριάντες οι ευπατρίδες της πόλης (εικ. 8). Η ιστορική πορεία της Μεσσήνης και της Μεσσηνίας κατά την Ρωμαϊκή περίοδο χαρακτηρίζεται από πρεμία και ευμάρεια των ανώτερων πρωτίτως κοινωνικών στρωμάτων, ως τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ.

Η Μεσσήνη είχε καταφέρει να αποφύγει τη συρρίκνωση, όπως και η Αθήνα, που ζούσε τότε μια δεύτερη χρυσή εποχή κυρίως χάρη στον Ηρώδη τον Αττικό και τον φωτισμένο αυτοκράτορα Αδριανό. Η μακρόχρονη *paix romana* είχε αναδείξει τη Μεσσήνη, ιδιαίτερα από την εποχή

εικ. 8 Το ενεπίγραφο βάθρο του στρατηγού Σύλλα (σχέδιο).

του Αυγούστου και μετά, σε πόλη υψηλού κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου. Μέλη της μεσσηνιακής ελίτ απολάμβαναν μετά θάνατον ηρωικών τιμών εκ μέρους των συμπολιτών τους και είχαν το προνόμιο να κατασκευάζουν τα πολυτελή ταφικά μνημεία τους *intra muros*, δίπλα σε δημόσια οικοδομήματα. Η εικόνα που παρουσίαζε το αστικό τοπίο, ο ευρύτερος χώρος της τειχισμένης πόλης στην αρχαιότητα και στην περίοδο της ρωμαϊοκρατίας δεν διέφερε ουσιαστικά από τη σημερινή όψη του αρχαιολογικού χώρου με τα μεγαλειώδη αρχαία οικοδομήματα πολιτικού και λατρευτικού χαρακτήρα να δεσπόζουν ανάμεσα σε σύγχρονους ελαιώνες, αμπελώνες και αγρούς με φρούτα και λαχανικά (εικ. 9). Μέρος του εντός πόλεως ελεύθερου αυτού αγρού στη νότια ειδικά περιοχή της, εκατέρωθεν του Σταδίου, περιλαμβάνει και μεγάλο αριθμό τάφων και ταφι-

εικ. 9 Γενική άποψη της αρχαίας πόλης. Αεροφωτογραφία.

κών μνημείων.

Από τις αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ. και μετά αδυνατεί η Μεσσήνη να συγκρατήσει την προϊούσα φθορά των κολοσσιαίων δημόσιων οικοδομημάτων και των ιερών της που εγκατελείπονται σταδιακά στην τύχη τους με πρώτο το Θέατρο. Η οριστική εγκατάλειψη και η κατάρρευση των υπόλοιπων δημόσιων οικοδομημάτων χρονολογείται μετά τον μεγάλο σεισμό του 365 μ.Χ., σύμφωνα με τα δεδομένα (νομίσματα και κεραμική) από τα στρώματα καταστροφής που κάλυπταν τα ερείπια. Όμως από το πρώτο κιόλας μισό του 5ου αιώνα μ.Χ., ένας νέος εκτεταμένος οικισμός κάνει την εμφάνισή του ανατολικά του Ασκληπιείου (εικ. 10). Έχει σκολιά δρομάκια και ακανόνιστα σπίτια που δεν λαμβάνουν υπόψη τον υφιστάμενο παλαιό ιπποδάμειο πολεοδομικό ιστό. Κέντρα της πόλης και της νέας πίστης αποτελούν τώρα οι τρεις τουλάχιστον μεγαλειώδεις πρωτοβυζαντινές Βασιλικές στο χώρο της αγοράς και του Θεάτρου, που διαμορφώνουν γύρω τους τις ενορίες, τις μικρές επί μέρους αστικές μονάδες με τα νεκροταφεία τους.

εικ. 10 Χριστιανικός οικισμός ανατολικά του Ασκληπιείου και του Εκκλησιαστηρίου.

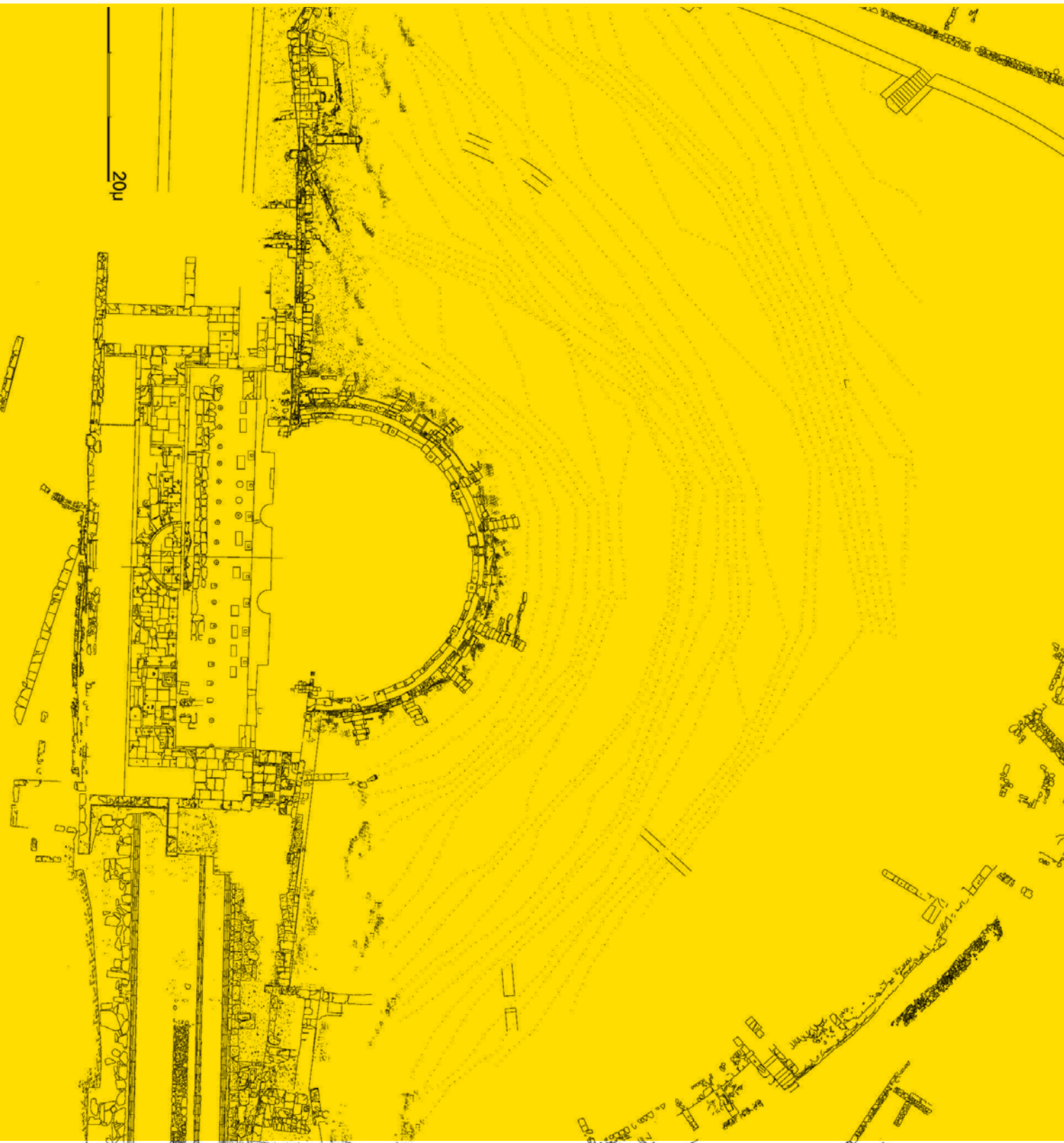
Ιστορικό των ερευνών

εικ.11 Ο αρχαιολόγος και πολιτικός Θεμιστοκλής Σοφούλης.

Η Αρχαιολογική Εταιρεία άρχισε συστηματικές ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Μεσσήνη το 1895 με τον Σάμιο αρχαιολόγο και μετέπειτα πολιτικό Θεμιστοκλή Σοφούλη (εικ. 11). Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν το 1909 και το 1925 από τον Γεώργιο Οικονόμο. Το 1957 ανέλαβε τις ανασκαφές στην αρχαία Μεσσήνη ο τότε γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ο ακαδημαϊκός Αναστάσιος Ορλάνδος, ο οποίος εργάστηκε ως το 1974. Το 1978 δημοσιεύτηκε το λήμμα “Μεσσήνη” στον τόμο 15 της Real Enzyklopädie από τον Ernst Meyer, ενώ το 1979 είδαν το φως της δημοσιότητας τα *Μεσσηνιακά* του Παιουσανία σε μετάφραση και σχόλια του Νίκου Παπαχατζή. Το 1986 το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας ανέθεσε στον υπογράφοντα τη διεύθυνση των ανασκαφών της αρχαίας Μεσσήνης. Οι ανασκαφικές έρευνες με παράλληλες εργασίες συντήρησης, στερέωσης και αναστήλωσης των μνημείων, χάρη σε χρηματοδοτήσεις μέσω του 2ου και του 3ου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, συνεχίζονται από το 1986 ως σήμερα. Έχουν έλθει στο φως όλα τα δημόσια και ιερά οικοδομήματα της πόλης που είδε και περιέγραψε ο Παιουσανίας στη Μεσσήνη, όταν την επισκέφτηκε στα χρόνια του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς (155-160 μ.Χ).

20m

Τα Θέατρα της Μεσοίης

Πρόλογος

Ο θεατρικός χώρος είναι μια αγκαλιά ανοιχτή στον ουρανό, στον κόσμο ολόκληρο, στον άνθρωπο, όπως με ευστοχία και ποιητική διάθεση υπογραμμίζουν διακεκριμένοι μελετητές. «Κοίλο, ορχήστρα, σκηνή αποτελούν μια ολότητα, μια μήτρα η οποία 'εγκλωπώνει' ένα ολόκληρο σύμπαν».² Κάθε χώρος θέασης και ακρόασης λειτούργησε από την αρχή της σύλληψής του ως θεσμός δημοκρατίας. Δεχόταν και εξακολουθεί να δέχεται τους πάντες ισότιμα, έστω και αν υφίστανται θρόνοι ιερών, προεδρίες, θέσεις επισήμων και μη επισήμων, λίθινα καθίσματα και γρασιδί. Το Θέατρο ήταν και είναι χώρος για θεάματα που σου προκαλούν γέλιο, αλλά και κλάμα, χώρος για την Κωμωδία αλλά και την Τραγωδία. Χώρος για ακούσματα όλων των εποχών και όλων των αποχρώσεων, αρκεί να αποδίδονται από καλλιτέχνες εμπνευσμένους που προσθέτουν μέρος από την ψυχή τους στο λόγο, στη φωνή ή στο όργανο που παίζουν. Ήταν και εξακολουθεί να είναι το θέατρο ένα δημιούργημα της αρχαίας αρχιτεκτονικής με τέλεια εργονομική μορφή που παρέμεινε αναλλοίωτη στο χρόνο και επαναλαμβάνεται στις σύγχρονες ανά τον κόσμο πανομοιότυπες παραλλαγές της, όπως τα ολυμπιακά στάδια, τα ποδοσφαιρικά γήπεδα, ακόμη και τα γήπεδα μπάσκετ και τένις.

Αξίζει, αντί οιασδήποτε εισαγωγής, να παραθέσουμε εδώ, έστω επιλεκτικά, όσα άκρως σημαντικά για τη θέση και την κατασκευή του θεάτρου αναφέρει ο Ρωμαίος αρχιτέκτων των χρόνων του Αυγούστου Βιτρούβιος στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου του *De Architectura*:

«Μετά τη διαμόρφωση της αγοράς πρέπει να αναζητηθεί η υγιεινότερη θέση για το θέατρο... Και αυτό γιατί καθώς οι θεατές, με τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους, μένουν –γοπιευμένοι από το έργο– καθισμένοι κατά τη διάρκεια της παράστασης, το ρεύμα της αύρας εισέρχεται στα σώματα, που μένουν ακίνητα, με τις φλέβες ανοικτές από την ευχαρίστηση... Αν η θέση του θεάτρου έχει επιλεγεί με προσοχή, τότε αποφεύγονται οι βλάβες στην υγεία. Πρέπει επίσης να λαμβάνεται πρόνοια, ώστε το θέατρο να μην είναι εκτεθειμένο στο νότιο. Ο αέρας που εγκλωβίζεται στο κοίλο, όταν ο ήλιος γεμίζει το ημικύκλιο των θεατών, περιφέρεται εκεί και θερμαίνεται. Έτσι, πυρακτωμένος, καίει και ξηραίνει τα σώματα αφαιρώντας την υγρασία τους... Πρέπει επίσης να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή, ώστε η θέση να μην είναι

² Π. Αδάμ-Βελένη, *Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο*, Θεσσαλονίκη 2006, 99.

δυσπχής, αλλά να επιτρέπει τη διάδοση του ήχου με τη μεγαλύτερη δυνατή καθαρότητα... Ο ήχος είναι πνοή ρέοντος αέρα, αντιληπτή όταν έρχεται σε επαφή με το αυτί... Έτσι οι παλαιοί αρχιτέκτονες ακολούθησαν τα βήματα της φύσης και δημιούργησαν τις βαθμίδες του κοίλου του θεάτρου αφού ερεύνησαν την άνοδο του ήχου, επιδιώκοντας –με τους κανόνες των μαθηματικών και τους νόμους της μουσικής- κάθε λέξη που λέγεται στη σκηνή να φθάνει με τη μεγαλύτερη καθαρότητα και γλυκύτητα στα αυτιά των θεατών... Όταν το θέατρο κατασκευάζεται σε πλαγιά λόφου, τότε η θεμελίωση είναι εύκολη. Όταν όμως υπάρχει ανάγκη που υπαγορεύει την τοποθέτησή του σε επίπεδη ή ελώδη θέση, τότε το έδαφος πρέπει να σταθεροποιείται... Πάνω από την υποδομή κατασκευάζονται τα θεμέλια και από πάνω οι σειρές των εδωλίων από λίθους ή μάρμαρο... Τα διαζώματα (...) δεν πρέπει να έχουν ύψος μεγαλύτερο από το πλάτος του διαδρόμου... Ο τρόπος διάρθρωσης της σκηνής είναι ορισμένος: η μεσαία θύρα φέρει διάκοσμο πύλης ανακτόρου, οι θύρες, δεξιά και αριστερά, ξενώνων... Οι Έλληνες έχουν μεγαλύτερη ορχήστρα, σκηνή που βρίσκεται σε μεγαλύτερη υποχώρηση και προσκόνιο με μικρότερο βάθος, το οποίο ονομάζεται λογείον»³.

Θέατρον, σύμφωνα με το Λεξικόν Αρχιτεκτονικών Όρων των Α. Ορλάνδου και Ι. Τραυλού (Αθήνα 1986), σημαίνει:

- 1) τόπον επικλινή ή και οριζόντιον ένθα εκάθηντο ή ίσαντο θεαταί παρκολουθούντες χορόν ή παράστασιν έργου τινός,
- 2) μέρος τι του Σταδίου από όπου οι θεαταί παρκολούθουν αγώνας ή άλλας εκδηλώσεις,
- 3) τόπον όπου εγίνετο η εκκλησία,
- 4) τους θεατάς (συνεκδοχικά), και
- 5) την παράστασιν εν μεταφορική εννοία.

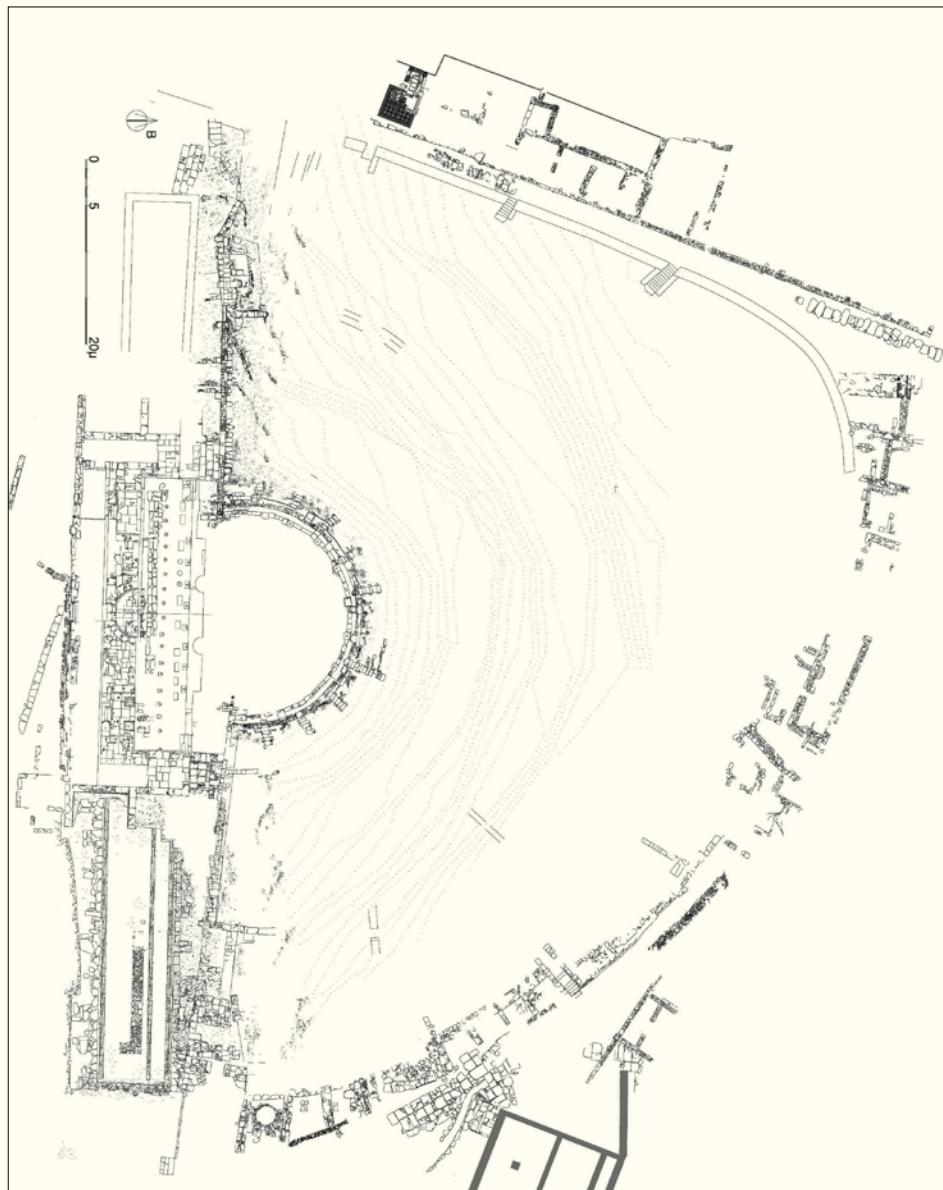
Η λέξη δηλαδή θέατρον περιλαμβάνει όλους τους χώρους θέασης και ακρόασης της αρχαιότητας, δηλώνει επομένως τόσο το Θέατρο όσο και το Στάδιο, καθώς και το Εκκλησιαστήριο της Μεσοσύνης, που θα μας απασχολήσουν, και με την έννοια αυτή χρησιμοποιείται στον τίτλο του παρόντος πονήματος.

---

³ Βιτρούβιος, *De Architectura*, μετάφραση-σχόλια Παύλος Λέφας, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1996.

Το θέατρο

Το Θέατρο της Μεγαλόπολης με πλάτος κοίλου 129,50 μ. και διάμετρο ορχήστρας 30,20 μ. θεωρείται το μεγαλύτερο ελληνικό θέατρο, ενώ τό θέατρο στο Λεόντιο με πλάτος κοίλου 25 μ. και διάμετρο ορχήστρας 9,30 μ. το μικρότερο. Το Θέατρο τη Μεσσήνης με πλάτος κοίλου 106,83 μ. και διάμετρο ορχήστρας 23,56 μ. εντάσσεται στην κατηγορία των μεγάλων θεάτρων της κλασικής/ελληνιστικής αρχαιότητας και στέκεται δίπλα σε αυτό της Επιδαύρου (εικ. 12). Οι μεγάλες διαστάσεις καθορίζονταν βέβαια από την οικονομική ευρωστία και τον αριθμό των θεατών που θα δεχόταν στην αγκαλιά του το θέατρο. Δεν πρέπει ωστόσο να παραγνωρίζεται

εικ.12 άποψη του Θεάτρου της Μεσσήνης.

ο ρόλος του θεάτρου ως locus par excellence στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των πόλεων, ως χώρος προβολής και επίδειξης της πόλης, όπου ο εορταστικός πυρετός έφτανε στο ζενίθ με τους θεατές γοητευμένους από τα δρώμενα και με ανοιχτές απο ευχαρίστηση όχι μόνο τις φλέβες τους, όπως σημειώνει ο Βιτρούβιος, αλλά και την ψυχή τους.

Φάση Α (3ος - 1ος αιώνας π.Χ.)

Το Θέατρο της Μεσσήνης λειτουργούσε όχι μόνο ως χώρος παραστάσεων και θεαμάτων γενικώς, αλλά και ως χώρος μαζικών συγκεντρώσεων πολιτικού χαρακτήρα, όπως προκύπτει από το κείμενο μιας επιγραφής (IG VI, 1432). Σύμφωνα με μαρτυρία του Πλουτάρχου (*Άρατος* 50.1-3) στο Θέατρο της Μεσσήνης έλαβε χώρα η κρίσιμη συνάντηση του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας με τον στρατηγό της Αχαϊκής Συμπολιτείας Άρατο τον Σικυώνιο το έτος 214 π.Χ., μια μέρα μετά τη λαϊκή εξέγερση και τη σφαγή των αξιωματούχων της πόλης και των διακοσίων εύπορων πολιτών. Ο Άρατος κατάφερε τότε να πείσει τον φιλόδοξο βασιλιά της Μακεδονίας να μην εκμεταλλευθεί την περίσταση για να καταλάβει αιφνιδιαστικά την πόλη της Μεσσήνης, όπως σχεδίαζε. Η ιστορική αυτή μαρτυρία αποτελεί terminus ante quem, χρονικό όριο δηλαδή πριν από το οποίο κατασκευάστηκε το Θέατρο της Μεσσήνης. Πρέπει επομένως, η πρώτη οικοδομική του φάση να ανάγεται στον πρώιμο 3ο αιώνα π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώθηκε και από τα ανασκαφικά δεδομένα.

Στο Θέατρο τη Μεσσήνης συγκεντρώθηκαν και πάλι οι κάτοικοι της μεσσηνιακής πρωτεύουσας το 183 π.Χ., γιατί εκεί είχε εκτεθεί σε κοινή θέα ο περίφημος, εβδομηκοντούτης τότε, στρατηγός της Αχαϊκής Συμπολιτείας Φίλοποίμην ο Μεγαλοπολίτης, γνωστός και ως “ο τελευταίος Έλληνας”. Ο Αρκάς στρατηγός είχε αιχμαλωτισθεί σε μια νικηφόρο για τους Μεσσηνίους αψιμαχία, κοντά στις Κολωνίδες (Λίβιος, 39.49.6-12) και είχε φυλακισθεί στο υπόγειο θησαυροφυλάκιο της πόλης, όπως μαρτυρεί ο Βοιωτός ιστορικός Πλούταρχος. Εκεί μέσα στο υπόγειο τον δηλητηρίασαν κρυφά τη νύχτα, χωρίς να τον δικάσουν, φανατικοί Μεσσηνιοί πολιτικοί που αντιδρούσαν στην ένταξη της πόλης τους στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, με εμπνευστή και υποκινητή της αποτρόπαιας αυτής πράξης τον Μεσσηνιο στρατηγό Δεινοκράτη.

Το κοίλον του Θεάτρου της Μεσσήνης εδράζεται σε τεχνητή επίκωση, συγκρατούμενη από ισχυρό ανάλημμα (τοίχο αντιστήριξης) πεταλοειδούς σχήματος, το οποίο διακόπεται περιμετρικά, ανά είκοσι περίπου μέτρα, από οξυκόρυφες πυλίδες (εικ. 13). Οι **πυλίδες** οδηγούσαν μέσω κρυπτών κλιμακοστασίων στο άνω διάζωμα. Τα κλιμακοστάσια ακολουθούσαν καθοδική πορεία από το μεσαίο διάζωμα, συγκλίνοντας ακτινωτά προς την ορχήστρα και χώριζαν το κοίλο σε **έντεκα κερκίδες**. Η εξωτερική παρειά του ισχυρού αναλήμματος που συγκρατεί το κοίλο είναι χτισμένη με φρουριακό σύστημα δόμησης, όπως ο οχυρωματικός περίβο-

εικ. 13 Οι οξυκόρυφες πυλίδες του Θεάτρου.

λος της πόλης. Τα ασβεστολιθικά αγκωνάρια της ανωδομής του αναλήμματος είναι σφικτά αρμολογημένα και έχουν άπεργη και κυρτή την εξωτερική τους επιφάνεια. Την εντύπωση της φρουριακής δόμησης ενισχύουν οι στενές και υψηλές οξυκόρυφες πυλίδες στα κλιμακοστάσια ανόδου. Τα δομικά αυτά στοιχεία, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ανάλημμα ήταν στο σύνολο του ορατό και προσιτό από έξω και όχι ενσωματωμένο σε πρανές λόφου, κατά τον κανόνα, καθιστούν το Θέατρο της Μεσσήνης ειδική περίπτωση, που προοιωνίζει τα περίοπτα και προσιτά από έξω θέατρα, καθώς και τα κολοσσιαία αμφιθέατρα της ρωμαϊκής περιόδου. Δεν είναι εντούτοις μόνο τα στοιχεία αυτά που καθιστούν το Θέατρο της Μεσσήνης ειδική και μοναδική περίπτωση. Αξιοσημείωτη ιδιομορφία αποτελεί και η παρουσία ενός μεγάλου **κλιμακοστασίου** το οποίο με κατεύθυνση από βορρά προς νότον καταλήγει στο ΒΔ άκρο του εξωτερικού αναλήμματος του κοίλου και αποτελεί αρχικό δομικό στοιχείο του Θεάτρου (εικ. 14). Λειτουργούσε ως “άνω πάροδος” σε εξαιρετικές περιπτώσεις για την αιφνιδιασική “εκ των άνω” κάθοδο ηθοποιών στη σκηνή, όταν το απαιτούσε η υπόθεση του έργου και η σκηνοθεσία. Ο Πλούταρχος στο βίο του Δημητρίου Πολιορκητού (34.4-5) περιγράφει ζωνρά το εξής επεισόδιο: ο Μακεδόνας βασιλιάς, μόλις εισέβαλε βίαια στην Αθήνα το 289 π.Χ., έδωσε εντολή να συγκεντρωθούν όλοι οι πολίτες στο Διονυσιακό Θέατρο. Ο ίδιος κατέβηκε ως ηθοποιός της τραγωδίας από την “άνω πάροδο” στην ορχήστρα και βρέθηκε μπροστά στους έκπληκτους και τρομοκρατημένους Αθηναίους.

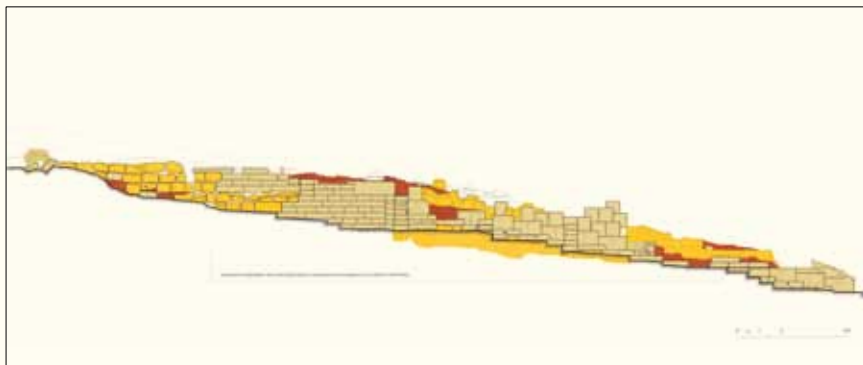
εικ. 14. Το μεγάλο εξωτερικό κλιμακοστάσιο του Θεάτρου.

Το ανάλημμα της **δυτικής παρόδου** σώζει αρκετές σειρές (δόμους) αγκωναριών στη θέση τους, με επιμελώς κατεργασμένη την ορατή τους επιφάνεια (εικ. 15α και 15β). Κάθε σειρά αγκωναριών και κάθε αγκωνά-

εικ. 15α Λεπτομέρεια του δυτικού αναλήμματος.

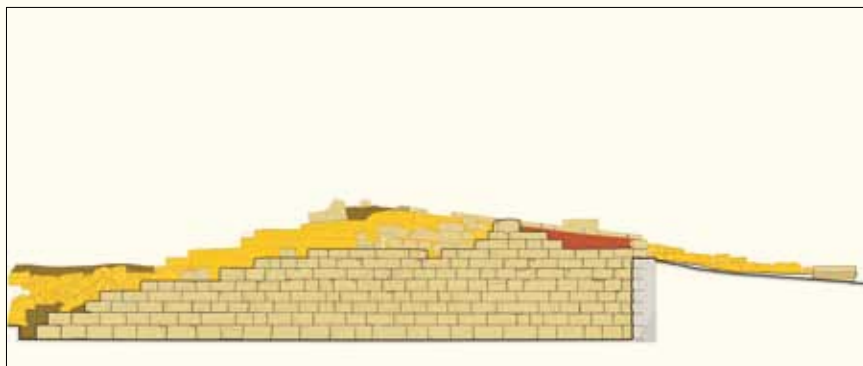
εικ. 15β Το ανάλημμα της δυτικής παρόδου (ομοειδική αναπαράσταση)

ρι φέρουν τεκτονικά σημεία, σύμβολα δηλαδή με τη μορφή γραμμάτων της αλφαβήτου. Η χάραξη των τεκτονικών αυτών σημείων οφείλεται σε μετακίνηση και ανακατασκευή της παρόδου.

Ο επιβλητικός τοίχος της **ανατολικής παρόδου** είναι κτισμένος με ιδιαίτερη επίσης επιμέλεια και σώζεται σε άριστη κατάσταση σε ύψος 5 μέτρων, αποτελούμενος από δέκα σειρές ορθογώνιων λιθόπλινθων (αγκωναριών) (εικ.16α και 16β). Δεν λειτουργούσε απλώς ως τοίχος αντιστήριξης του κοίλου, αλλά αποτελούσε ταυτόχρονα τον βόρειο τοίχο ενός μεγάλου ορθογώνιου οικοδομήματος, μιας **σκυνοθήκης** δηλαδή, διαστάσεων 31,46 μ. x 8,07 μ. Σώζεται και μέρος του ανατολικού τοίχου της

εικ. 16α Λεπτομέρεια του ανατολικού αναλήμματος.

εικ. 16β Το ανάλημμα της ανατολικής παρόδου (ομοειδική αναπαράσταση)

σκυνοθήκης σε αρκετό ύψος, καθώς και η ευθυνηρία του τοίχου της νότιας μακράς πλευράς, η οποία φέρει αντιρρήδες κατά κανονικά διαστήματα. Αντιρρήδες υπάρχουν και πίσω από τον βόρειο τοίχο της σκυνοθήκης. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παρόμοιας σκυνοθήκης υπήρχαν και στο θέατρο της Αρκαδικής Μεγαλόπολης μπροστά από το ανάλημμα της ανατολικής παρόδου.

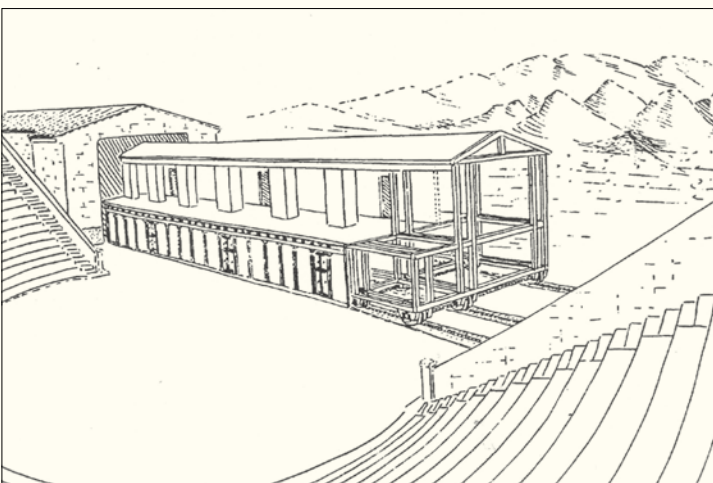
Στο επίπεδο της ευθυνηρίας της σκυνοθήκης του Θεάτρου της Μεσσήνης ήλθαν στο φως τρεις παράλληλες αύλακες, αποτελούμενες από σειρά λίθινων πλάκων σφικτά μεταξύ τους αρμολογημένων, οι οποίες φέρουν στην άνω επιφάνειά τους κοίλη συνεχή εγκοπή για την υποδοχή των τροχών μιας κινητής σκηνής (εικ. 17). Η απόσταση μεταξύ των δυο βορειότερων λίθινων αυλάκων είναι 2,00 μέτρα, ενώ η τρίτη νοτιότερη

εικ. 17 Η σκηνοθήκη με τις λίθινες αύλακες της κινητής σκηνής.

απέχει 5,10 μέτρα από τη δεύτερη αύλακα. Οι αύλακες ξεκινούν σε μικρή απόσταση από τον ανατολικό τοίχο της σκηνοθήκης και σώζονται σε μήκος 30,80 μ. στά δυτικά. Εκεί κόβονται από την τάφρο θεμελίωσης του σκηνικού οικοδομήματος και του προσκηνίου της ρωμαϊκής εποχής, του 2ου αιώνα μ.Χ. Πάνω στις αύλακες κυλούσαν οι τροχοί της συρόμενης προς την ορχήστρα κινητής σκηνής των ελληνιστικών χρόνων. Το διάστημα μεταξύ των πρώτων αυλάκων αντιστοιχεί στο πλάτος του προσκηνίου, ενώ το μεγαλύτερο διάστημα μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης αύλακας αντιστοιχεί στο πλάτος της ευρύτερης διώροφης σκηνής.

εικ. 18 Σχεδιαστική αναπαράσταση της κινητής σκηνής (σχέδιο H. Bulle).

Η ύπαρξη κινητής σκηνής στα αρχαία ελληνικά θέατρα, η οποία αποκαλείται **“πήγμα”** (πρβλ. τη λέξη παρά-πηγμα), αμφισβητήθηκε από ορισμένους ερευνητές, μολονότι ο Heinrich Bulle είχε διαπιστώσει το 1937 ότι το θέατρο της Σπάρτης διέθετε κινητή σκηνή, προχώρησε μάλιστα σε σχεδιαστική αναπαράστασή της σε μορφή ξυλοκατασκευής που κινείται σε τροχούς και αποθηκεύεται στη σκηνοθήκη (εικ. 18). Η παρουσία κινητής σκηνής στο θέατρο της Σπάρτης επιβεβαιώθηκε πρόσφατα από Άγγλους αρχαιολόγους με την αποκάλυψη αποσπασματικά σωζόμενων λίθινων αυλάκων της ίδιας μορφής με αυτές της Μεσσήνης και σε αντίστοιχες θέσεις και αποστάσεις. Η κινητή σκηνή της Μεσσήνης χρονολογείται στα τέλη του 3ου με αρχές 2ου αιώνα π.Χ., ενώ της Σπάρτης

εικ. 19 Πλακοστρωμένη άνοδος (ράμπα) προς το διάζωμα.

εικ. 20 Η ορχήστρα του Θεάτρου, περιμετρικός αγωγός και εδώλια.

εικ. 21 Η πρώτη σειρά με τα συμπαγή ψαμμικά εδώλια.

χρονολογήθηκε προκαταρκτικά από τους ανασκαφείς στον 1ο αιώνα π.Χ. Πίσω ακριβώς από τον βόρειο τοίχο της σκηνοθήκης της Μεσοήνης και σε επαφή με αυτόν υπάρχει μια **πλακοστρωμένη άνοδος (ράμπα)** που οδηγεί στο μεσαίο διάζωμα του κοίλου (εικ. 19). Προστίθεται και αυτή στις αρχιτεκτονικές πρωτοτυπίες του Θεάτρου της Μεσοήνης.

Αύλαξ απορροής των ομβρίων περιτρέχει την **ορχήστρα**, περνά κάτω από το ΝΑ άκρο της σκηνής και οδηγεί τα νερά σε μεγάλο υπόγειο αγωγό (εικ. 20). Ορισμένες πλάκες κάλυψης της αύλακος απορροής σώζονται στη θέση τους. Στη θέση τους επίσης διατηρούνται συμπαγή εδώλια της πρώτης σειράς γύρω από την ορχήστρα και σε επαφή με τον αγωγό, κατασκευασμένα από εγχώριο ψαμμίτη. Φέρουν κυματοφόρο στέψη και ήταν επικρισμένα με λευκό ασβεστοκονίαμα που έχει κατά το πλείστον απολεπισθεί, με αποτέλεσμα την επιτάχυνση της διάβρωσής τους (εικ. 21). Τα ψαμμικά εδώλια αποτελούν κατάλοιπα της πρώτης ελληνιστικής φάσης του Θεάτρου και είχαν καταρραγεί στα ρωμαϊκά χρόνια.

Από τὰ λίθινα εδώλια του κάτω κοίλου σώζονται στη θέση τους λίγα. Περιορίζονται στις κατώτατες σειρές των κερκίδων μεταξύ των κλιμακοστασίων και δεν είναι μονολιθικά, αλλά σύνθετα (εικ. 22α και 22β). Ορθιες λεπτές πλάκες ορίζουν το μέτωπο των καθισμάτων, ακανόνιστοι κυβόλιθοι τις στενές πλευρές τους και ορθογώνιες πλάκες τις οριζόντιες επιφάνειές τους. Η σύνθετη κατασκευή των εδωλίων αυτών δεν οφείλεται σε μεταγενέστερη επισκευή, αλλά ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση. Επιγραφές χαραγμένες στο μέτωπο καθισμάτων έρχονται να βεβαιώσουν την χρονολόγηση των σύνθετων εδωλίων στον 3ο αιώνα π.Χ. Η πληρέστερα σωζόμενη επιγραφή έχει ως εξής:

*Επί αγωνοθέα Νικοδάμ[ο]υ
απελεύθερος ειμί [Ευ]θυ[μίδα]
vacat Ευθυμίδας ανέθηκε.*

εικ. 22α Σύνθετα εδώλια.

εικ. 22β Επιγραφή
απελευθέρωσης σκλάβου.

Ο Νικόδαμος πρέπει να ήταν αγωνοθέτης των Διονυσίων. Καθίκο-
ντα αγωνοθέτη αναλάμβαναν οι εύποροι πολίτες οι οποίοι δαπανούσαν
μεγάλα ποσά από την προσωπική τους περιουσία για δημοθoinίες (γεύ-
ματα για όλους τους δημότες), διανομές χρημάτων, τροφίμων και γλυκι-
σμάτων κατά τη διάρκεια των θεαμάτων (βλ. την επιγραφή IG VII 2712
από την Ακραιφία της Βοιωτίας). Στην Αθήνα ο βασιλιάς της Καπαδοκί-
ας Αριαράθης Ε΄ (163-130 π.Χ.), ο βασιλιάς της Κομαγηνής Γάιος Ιού-
λιος Αντίοχος Επιφανής Φιλόπαππος, καθώς και ο ίδιος ο αυτοκράτο-
ρας Αδριανός (που τιμήθηκε με ανδριάντα στο Θέατρο της Μεσσήνης)
υπήρξαν αγωνοθέτες στα Παναθήναια και τα Διονύσια της Αθήνας (IG
II² 3121 καί 1105). Αγωνοθέτης των Πυθίων υπήρξε και ο Βοιωτός ιστο-
ρικός Πλούταρχος, ο οποίος μεμφόταν τους βαθύπλουτους αγωνοθέτες,
γιατί δαπανούσαν αλόγιστα μεγάλα ποσά (Πλούταρχος, *Συμποσιακών*
5.5.2).

Οι επιγραφές δηλώνουν απελευθερώσεις σκλάβων που δημοσιοποι-
ούνται χαραγμένες σε εδώλια του Θεάτρου της Μεσσήνης, όπως συμβαί-
νει για παράδειγμα και στα θέατρα των Οινιάδων της Ακαρνανίας, των
Δελφών και της Επιδαύρου. Ο απελεύθερος τίθεται από τον κύριό του
υπό την προστασία της θεότητας, του Διόνυσου στην περίπτωση μας. Οι
εικονικές αγοραπωλησίες σκλάβων της Μεσσήνης λάμβαναν συνήθως
χώρα στο ιερό της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος, στην πλαγιά της Ιθώμης, ενώ-
πιον μαρτύρων και βεβαιωτήρων υπό όρους⁴. Στις επιγραφές του Θεά-
τρου εμφανίζεται ο απελεύθερος να μιλά σε πρώτο πρόσωπο: «*είμαι απε-
λεύθερος του Ευθυμίδα, η απελευθέρωσή μου έγινε όταν αγωνοθέτης ήταν
ο Νικόδαμος, ο Ευθυμίδας με ανέθεσε (με αφιέρωσε στο Διόνυσο)*».

Δεν αποκλείεται οι απελεύθεροι του Θεάτρου της Μεσσήνης να ήταν
καλλιτέχνες, «*τεχνίτες περί τον Διόνυσον*».⁵ Από τη Μεσσήνη άλλωστε κα-
τάγονταν ορισμένοι φημισμένοι καλλιτέχνες, όπως ο κιθαρωδός Όροι-

⁴ IG V 1, 1470-1473.

⁵ Ι. Ε. Στεφανής, *Διονυσιακοί Τεχνίται*, Ηράκλειο 1988· J.-Ch. Moretti, *Θέατρο και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, (μετάφραση Ε. Δημητρακοπούλου), Αθήνα 2004, 224-227 και 231-234.

εικ. 23 Λίθινος θρόνος στην κορυφή του ημικυκλίου της ορχήστρας.

κος Φιλίσκου που έλαβε μέρος στο δρώμενο για τα αμφικτυονικά Σωτήρια των Δελφών επί άρχοντος Κλεώνδα, το 257/6 ή το 253/2 π.Χ.⁶ Δύο Μεσσήνιοι κιθαρωδοί, τα αδέρφια Εύβιος και Ζώβιος, γιοι του Εύβιου, πήραν μέρος σε μουσικές εκδηλώσεις στον Ολούντα της Λοκρίδας τον 2ο αιώνα π.Χ. και τιμήθηκαν ως πρόξενοι για τις υψηλές επιδόσεις τους (IG I, 22, 4 - A III). Οι Μεσσήνιοι υποκριτές Αρίστων Ευκλείδου και Φιλώνικος Φιλωνίδα έδρασαν στο Άργος τον 1ο αιώνα π.Χ. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός ότι τον 1ο αιώνα π.Χ. οι «τεχνίται περί τον Διόνυσον εξ Ιοθμού και Νεμέας οι εις Ήλιν συμπορευόμενοι» (InO, 405) τιμούν στην Ολυμπία έναν φιλότεχνο Μεσσήνιο ευπατρίδη ως πρόξενο και ευεργέτη τους, επειδή προφανώς τους είχε ενισχύσει οικονομικά. Ιδιαίτερης μνείας χαίρουν «οι τεχνίται εις τας χορηγείας» στη γνωστή επιγραφή των μυστηρίων της Ανδανίας (IG V 1, 1390 · Syll.³ 697). Ο ιερέας στο Μεσσηνιακό αυτό ιερό ήταν υποχρεωμένος να καταγράφει κάθε διαθέσιμο μουσικό, αυλητή ή κιθαριστή και να καθορίζει πού και πότε έπρεπε αυτός να παίζει, στη θυσία, στα μυστήρια ή στις διάφορες τελετουργίες.⁷ Οι απελεύθεροι ή μεταλλαγέντες ελεύθεροι, όπως οι τεχνίτες, συμπεριλαμβανομένων και των τεχνιτών του Διονύσου (νηθοποιών, μουσικών, συνθετών, τραγουδιστών και άλλων), οι ολυμπιονίκες, οι χειροτέχνες και οι ερέτες δούλοι αποτελούσαν ιδιαίτερη τάξη στη μεσσηνιακή κοινωνία, σύμφωνα με τις κατηγορίες πολιτών που αναφέρονται στη λεγόμενη επιγραφή της οκτωβόλου εισφοράς (IG V 1, 1433).

Στην περιφέρεια της ορχήστρας του Θεάτρου της Μεσσήνης υπήρχαν έξι τουλάχιστον **λίθινοι θρόνοι** για αξιωματούχους της πόλης. Σώζονται μόνο δύο λίθινοι θρόνοι με λεοντοπόδαρα και χωριστά δουλεμένο υποπόδιο, ο ένας από τους οποίους βρίσκεται τοποθετημένος στην κορυφή του ημικυκλίου της ορχήστρας (εικ. 23). Το ερεισίνωτό του απολήγει σε κεφάλι χίνας γυρισμένο προς τα πίσω. Ο θρόνος αυτός φαίνεται ότι προ-

εικ. 24 Το βάθρο του αγωνοθέτη των Διονυσίων.

οριζόταν για τον ιερέα του θεού Διόνυσου ή τον αγωνοθέτη των Διονυσίων, όπως συνάγεται από **βάθρο χάλκινου ανδριάντα** τοποθετημένο στα δεξιά (δυτικά) του θρόνου που φέρει την επιγραφή (εικ. 24):

*Σόφων Λυσικράτε[ος]
αγωνοθετήσας Διονυσί[οις]
Καλλικράτης, Λύσων εποίησαν*

Το βάθρο με τον χάλκινο ανδριάντα του αγωνοθέτη Σόφωνα (έργο του 2ου αιώνα π.Χ. των γλυπτών Καλλικράτη και Λύσωνα) αποτελεί την πρώτη επι-

⁶ Στεφανής, ό.π.

εικ. 25 Μαρμάρινο άγαλμα Σατυρίσκου.

γραφική μαρτυρία για την τέλεση αγώνων προς τιμήν του Διονύσου. Ο Πausanias, αναφερόμενος στο βουνό Εύα ανατολικά της Ιθώμης, σημειώνει ότι το όνομά του οφείλεται στο βακχικό επιφώνημα *ευοί* που κραύγαζαν οι ένθεες, εκστασιασμένες γυναίκες της ακολουθίας του ανίκητου θεού. Βρίσκουν τώρα τη θέση τους και ορισμένα σποραδικά ευρήματα σχετιζόμενα με το θεό, όπως το άγαλμα αναπαυόμενου Σατυρίσκου με αναριγμένη δορά ζώου στον ώμο (εικ. 25), καθώς και στήριγμα μαρμάρινου αγάλματος σε μορφή κορμού δένδρου με αναριχώμενο βλαστό αμπέλου (εικ. 26).

Μπροστά στο προσκήνιο ήλθαν στο φως θραύσματα λίθινης λεκάνης 3ου αιώνα π.Χ. (αρ. ευρ. 11897+14646) δύο από τα οποία φέρουν στο χείλος την επιγραφή:

[Διοσκου]ρίδας [Ανικράτεως] Διονύσω[ι ανέθηκε.]

Ο Διοσκουρίδας Ανικράτεως είναι γνωστός από δύο ακόμη αναθέσεις του ως αγωνοθέτη, μια στο ιερό της Αρτέμιδας Ορθίας και μια δεύτερη στο ιερό του Δία Σωτήρα στην αγορά.⁸

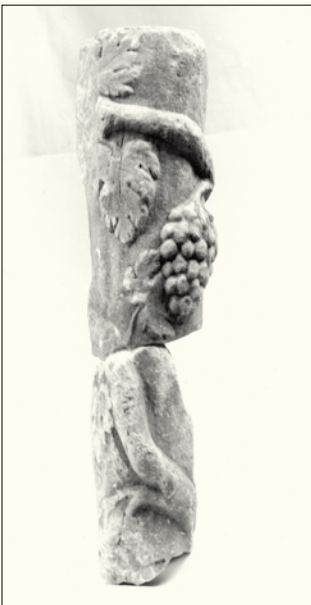
Στη νοτιοδυτική γωνία της ορχήστρα του Θεάτρου αποκαλύφθηκε ένα ακέφαλο άγαλμα κοριτσιού (αρ. ευρ. 9928), που ανήκει στο διάκοσμο του ελληνιστικού Θεάτρου (εικ. 27). Αποτελεί έργο ποιότητας, σπάνιου τύπου, του 3ου αιώνα π.Χ.⁹

Φάση Β (1ος π.Χ. - 2ος αιώνα μ.Χ.)

Η κινητή σκηνή (*scena ductilis*) του Θεάτρου της Μεσοστήνης λειτουργούσε ως τον 1ο αιώνα π.Χ. Τότε καταδαφίστηκε η σκηνοθήκη, λόγω της κατασκευής του πρώτου σταθερού σκηνικού οικοδομήματος, ενώ το έδαφος γύρω του υπερυψώθηκε κατά 40 εκατοστά περίπου. Η άνοδος στο προσκήνιο

εικ. 28 Ίωνικοί κίονες και ημικίονες ελληνιστικού προσκηνίου.

εικ. 26 Κορμός δένδρου με βλαστό αμπέλου. Στήριγμα αγάλματος.

εικ. 27 Άγαλμα κοριτσιού ελληνιστικών χρόνων.

⁷ G. N. Nordquist, Some Notes on Musicians in Greek Cult, στο R. Hägg (εκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence*, Stockholm 1994, 88.

⁸ Π. Θέμελιν, ΠΑΕ 1991, 90. P. Themelis, Artemis Ortheia at Messene, the Epigraphical and the Archaeological Evidence, στο Hägg R. (εκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, International Seminar at the Swedish Institute at Athens 22-24 November 1991*, Stockholm 1994, 101-122. Π. Θέμελιν, Κρίμα περί Μεσοστών και Μεγαλοπολιτών, στο Γ. Πίκουλας (εμπ.), *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία*, Στερνίτσα 2008, 211-222.

⁹ G. Lippold, *Die griechische Plastik*, Μόναχο 1950, 290, πίν. 99,4. M. Bieber, *Ancient Copies: Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York 1977, 187, πίν. 131, εικ. 780-781.

A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit: Studien an den weiblichen Gewandfiguren*, Wiesbaden 1976, 54, πίν. 17, εικ. 87-88.

εικ. 29 Πελεκόσχημοι τόρμοι σε αγωνάρια της σκηνής.

(λογείο) γινόταν με ανηφορικό επίπεδο (ράμπες). Από τη φάση αυτή του 1ου αιώνα π.Χ. σώζεται ικανός αριθμός ιωνικών κιόνων και ημικιόνων από επιχρισμένο ψαμμίτη (εικ. 28) που ανήκουν στην πρόσοψη του προσκηνίου (λογείου) και χρησιμοποιήθηκαν ως υποστηρίγματα κάτω από το δάπεδο του μεγάλου ρωμαϊκού προσκηνίου των Σαιθιδών, του 2ου αιώνα μ.Χ. Τα ασβεστολιθικά και τα ψαμμιτικά αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν ενσωματωθεί στον συμπαγή δομικό πυρήνα της σκηνής και του προσκηνίου των Σαιθιδών, του 2ου αιώνα μ.Χ., αποτελούν σπορία, προερχόμενα από τη δεύτερη κατεστραμμένη φάση του Θεάτρου. Πολλές μάλιστα ψαμμιτικές λιθόπλινθοι φέρουν βαθείς **πελεκόσχημους τόρμους** λαξευμένους στις άνω επιφάνειές τους που δέχονταν, όπως φαίνεται, ξύλινους συνδέσμους στην πρώτη τους χρήση (εικ. 29).

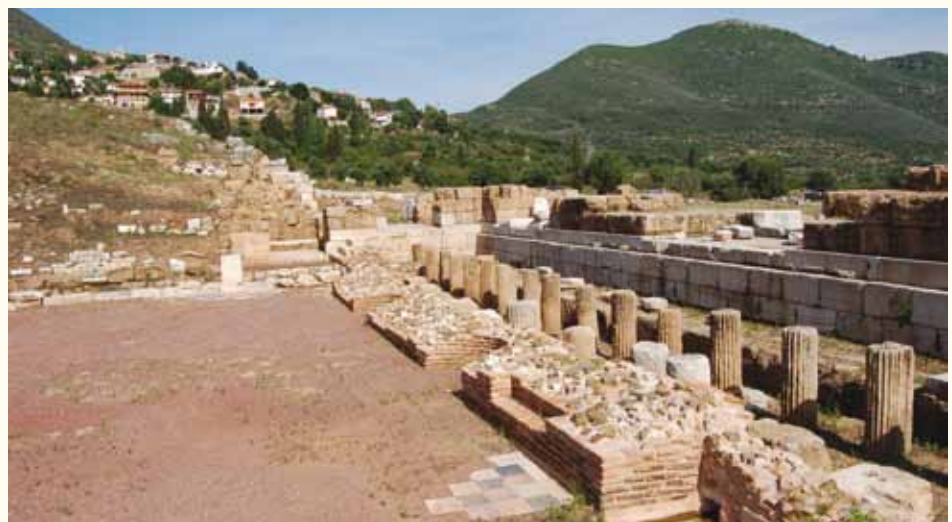
Φάση Γ (μέσα 2ου - 3ου αιώνα μ.Χ.)

Επισκευές και μετατροπές μεγάλης κλίμακος πραγματοποιήθηκαν στο Θέατρο της Μεσσήνης γύρω στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. με έξοδα του μεγάλου ευεργέτη της πόλης Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα, αρχιερέως των Σεβαστών και Ελλαδάρχου, σύμφωνα με τη μαρτυρία δυο μακροσκελών ψηφισμάτων χαραγμένων στα βάθρα τιμητικών ανδριάντων που ήταν ανιδρυμένα στις κάτω **κόγχες του τριώροφου σκηνικού οικοδομήματος** (εικ. 30). Η οικογένεια των Σαιθιδών μας είναι γνωστή από πολλές επιγραφές και από τον περιηγητή Πausανία που επισκέφτηκε τη Μεσσήνη στα χρόνια του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς.¹⁰ Αποκατάσταση του γενεαλογικού δένδρου της οικογένειας για διάστημα ως και πέντε γενεών έχουν επιχειρήσει επιφανείς ερευνητές.¹¹ Μέλη της οικογένειας είχαν κατά καιρούς διατελέσει συγκλητικοί, Ελλαδάρχες και αρχιερείς των Σεβαστών δια βίου.¹² Τα δυο τιμητικά μαρμάρια

¹⁰ IG VI, 1455· PIR 2, C 872, 873, 1004a, 1005· Chr. Habicht, *Pausanias und seine Beschreibung Griechenlands*, Μόναχο 1985, 60 και 62. J. H. Oliver, *Senators from Greece and Macedonia*, στο: *Epigrafia e ordine senatorio, Atti del Colloquio A.I.E.G.I. Roma 1981*, Ρώμη 1982, 595.

¹¹ IG VI, 1451, 1455a και 512· Chr. Habicht, *Kleine Beiträge zur altgriechischen Personenkunde*, REA 100, 1998, 491-494.

¹² Για το αξίωμα του Ελλαδάρχου Β. Puech, *Grands-prêtres et helladarques d'Achaïe*, REA 85 (1983) 15 - 43. A. J. S. Spawforth, *Corinth, Argos, and the Imperial Cult: Pseudo-Julian Letters 198*, *Hesperia* 63 (1994) 211-232.

εικ. 30 Το σκηνικό οικοδόμημα του 2ου αι. μ.Χ. Οι κάτω κόγχες.

εικ. 31 Κιονόκρανα της πρόσοψης της ρωμαϊκής σκηνής.

λάξ κορινθιακά, ιωνικά και περγαμηνά κιόκρανα που βάσταζαν τον βαρύ μαρμάρινο ιωνικό θριγκό (εικ. 31). Ορισμένα από τα μαρμάρινα μέλη του θριγκού φέρουν τεκτονικά σημεία στην πίσω ή κάτω πλευρά τους. Αντίστοιχη χρωματική εναλλαγή με τρεις ρυθμούς κιονοκράνων παρουσιάζουν και οι μικρότεροι κίονες των άνω ορόφων.

Το προσκίνιο και οι τοίχοι της σκηνής έφεραν ορθομαρμαρώσεις με έξεργα και εγχάρακτα διακοσμητικά θέματα, όπως προσωπεία πηθοποιών και ζώα (εικ. 32). Ορισμένες πλάκες της ορθομαρμάρωσης σώζουν τμήματα μεγαλογράμματης επιγραφής, όπου αναφέρεται το όνομα του τιμώμενου ευεργέτη Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα Καιλιανού, αρχιερέα των Σεβαστών και Ελλάδαρχη του Κοινού των Αχαιών (εικ. 33).

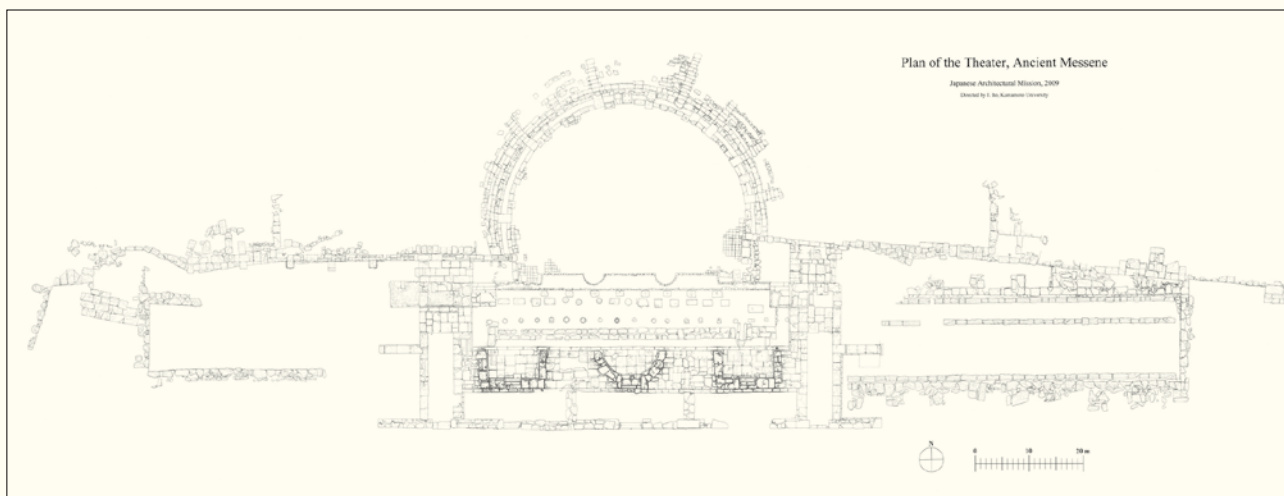
εικ. 32 Μαρμάρινες πλάκες επένδυσης με ανάγλυφη διακόσμηση.

εικ. 33 Συνανήκοντα θραύσματα μαρμάρινης πλάκας επένδυσης με επιγραφή.

ενεπίγραφα βάθρα της οικογένειας ήταν στημένα το ένα δίπλα στο άλλο στην πρώτη από ανατολικά ορθογώνια κόγχη του προσκηνίου και έφεραν μαρμάρινους ανδριάντες των τιμώμενων.

Η πρόσοψη της σκηνής (scenae frons) ήταν τριώροφη. Κάθε όροφος περιελάμβανε κίονες, θύρες και ανά τρεις προοδευτικά μειούμενες σε ύψος κόγχες, διακοσμημένες με αγάλματα. Οι έξι μεγάλοι κίονες του κάτω ορόφου, από γκρίζο γρανίτη και ερυθρόλευκο μάρμαρο εναλλάξ, έφταναν τα 5 μέτρα περίπου και έφεραν εναλ-

εικ. 34 Οι κάτω κόγχες της σκηνής (σχέδιο J. Ito).

εικ. 35 Άγαλμα γυναίκας στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλεώτισσας.

εικ. 36 Το ενεπίγραφο βάθρο για το άγαλμα του Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα Καιλιανού.

Το σωζόμενο κατώτατο τμήμα της σκηνής περιλαμβάνει μια ημικυκλική κόγχη στο κέντρο και δυο ορθογώνιες εκατέρωθεν, πλάτους 4 μ., που έφεραν δύο βάθρα με μαρμάρινους ανδριάντες η κάθε μια (εικ. 34). Στην ανατολική ορθογώνια κόγχη τα δύο μαρμάρινα ενεπίγραφα βάθρα στήριζαν τον τιμητικό ανδριάντα του Μεσσήνιου ευπατρίδη Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα Καιλιανού I (αρ. ευρ. 9625), των χρόνων των αυτοκρατόρων Τραϊανού και Αδριανού και της μητέρας του Κλαυδίας Φροντείνης (αρ. ευρ. 12286+14481), η οποία εικονίζεται στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλεώτισσας (εικ. 35). Το άγαλμα της, έργο του 2ου αιώνα μ.Χ., αποτελεί καλής ποιότητας αντίγραφο ενός αγαλματικού τύπου των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ., που θεωρείται δημιουργία του Πραξιτέλη. Αγαπήθηκε τόσο από τις Ρωμαίες αυτοκράτειρες, όσο και από την αριστοκρατία της αυτοκρατορίας και χρησιμοποιήθηκε για την απεικόνιση ώριμων ύπανδρων γυναικών.

Η μακροσκελής επιγραφή στα βάθρα αναφέρεται μεταξύ άλλων στην επισκευή του «κατρηιμμένου προσκηνίου» του Θεάτρου (εικ. 36). Τον Σαιθίδα αυτόν μνημονεύει ο Πausανίας ως μεγαλύτερό του σε ηλικία Μεσσήνιον άνδρα με χρήματα και επιρροή, του οποίου το Ηρώο-Μαυσωλείο είδε στο Στάδιο της Μεσσήνης (Paus. 4.32.2). Γονείς του ήταν ο Κλαύδιος Οστείλιος Καιλιανός και η Κλαυδία Φροντείνη, που τιμήθηκε με το παραπά-

εικ. 37 Κολοσσιαίο άγαλμα ιματιοφόρου αυτοκράτορα (Αδριανού).

εικ. 38 Κορμός θωρακοφόρου αγάλματος του Τραιανού.

εικ. 39 Κεφάλι κολοσσιαίου αγάλματος του Λούκιου Βέρου.

νω άγαλμα. Το ψήφισμα της πόλεως προς τιμήν του Σαιθίδα διαβάστηκε ενώπιον των πολιτών στο Θέατρο και επισημείωθηκε από την εκκλησία του δήμου που είχε συγκληθεί εκεί *ad hoc*, σύμφωνα με τους στίχους 34-35 του δεύτερου βάρθρου. Στο ίδιο ψήφισμα αποφασίζεται να σταλεί πρεσβεία προς τον αυτοκράτορα στη Ρώμη, «*πως εκμαρτυρήσει τας ενεργείας ας περέοικηκεν*» στην πόλη των Μεσσηνίων ο τιμώμενος.

Μπροστά από τη μεσαία ημικυκλική κόγχη ήλθαν στο φως δυο μαρμαρίνοι ανδριάντες υπερφυσικού μεγέθους. Ο ένας (αρ. ευρ. 11875) εικονίζει τον αυτοκράτορα Αδριανό ως ιματιοφόρο (εικ. 37).¹³ Ο δεύτερος ανδριάντας (αρ. ευρ. 11.876) εικονίζει τον αυτοκράτορα Τραιανό ως στρατιωτικό ηγέτη με *paludamentum* πάνω από μεταλλικό θώρακα που φέρει πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση (εικ. 38). Στο στήθος ψηλά γοργόνειο, στο θωρακικό τόξο τρώπαιο με δύο εκατέρωθεν Νίκες, στην κοιλιακή χώρα φύλλωμα άκανθας με ελικοειδείς βλαστούς, στις επωμίδες θαλάσσια όντα. Στη διπλή σειρά των περυγών του θώρακα έξεργα κεφάλια: Ερμής, κριός, ελέφαντας, αετός, θαλάσσιος θεός. Το θεματολόγιο παραπάμπει στις νίκες του Τραιανού ενάντια στους Πάρθους στην Ανατολή και άλλους «ανήσυχους» γείτονες της αυτοκρατορίας. Το μοναδικό μέχρι σήμερα επί ελληνικού εδάφους άγαλμα του Τραιανού βρίσκεται στην Ολυμπία και θεωρείται έργο της εποχής των Αντωνίνων, ανάθημα του Ηρώδου του Αττικού.¹⁴

Τα βάρθρα της δυτικής ορθογώνιας κόγχης δεν βρέθηκαν στη θέση τους. Την έκπληξη όμως δημιούργησε η αποκάλυψη εκεί ενός κολοσσιαίου μαρμαρίνου κεφαλιού του **Λούκιου Βέρου**, ο οποίος υπήρξε συναυτοκράτορας με τον Μάρκο Αυρήλιο από το 161 ως το 169 μ.Χ. (εικ. 39). Εικονίζεται ώριμος με στεφάνι δρυός γύρω στα πλούσια μαλλιά του.¹⁵ Το πρόγραμμα του γλυπτικού διάκοσμου της σκηνής του Θεάτρου της Μεσσήνης παρουσιάζει αναλογίες με εκείνο του Νυμφαίου της Ολυμπίας. Μνημείο προς τιμήν του Μάρκου Αυρηλίου και του Λούκιου Βέρου είχε στηθεί και στην Ελευσίνα με τη φροντίδα του Ηρώδου του Αττικού το 166 μ.Χ.¹⁶ Σύμφωνα με το ενεπίγραφο βάρθρο IG V 1, 1451 που ήταν στημένο στην αγορά της Μεσσήνης, ο Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καιλιανός II, εγγονός του ομώνυμου Καιλιανού I και γιός του Τιβέριου Κλαύδιου Φροντείνου I, είχε αναθέσει ανδριάντα χάλκινο του Μάρκου Αυρη-

¹³Βλ. για παράδειγμα τον παρόμοια ντυμένο Αδριανό της Κυρήνης στο Βρετανικό Μουσείο ή τον επίσης παρόμοια ντυμένο Ιουλιανό τον Αποστάτη στο Λούβρο: M. Bieber, *Ancient Copies. Contribution to the History of Greek and Roman Art*, New York 1977, 134-135, πίν. 629, 630, 639.

¹⁴G. Treu, *Olympia III*, 266-267 και 271-272, πίν. 65, εικ. 2.

¹⁵Ο Λεύκιος Βήρος ή Λούκιος Βέρος, όπως συνήθως αποδίδεται στα ελληνικά το ονομά του, σταμάτησε το 162 μ.Χ. στην Αθήνα και αφιέρωσε ανάθημα στην Ελευσίνα πορευόμενος με το στρατό του προς την Ανατολή, όπου θριάμβευσε ενάντια στους Πάρθους το 165/6 μ.Χ. Ήθελε προφανώς να εξασφαλίσει την ευλογία των δύο θεαινών. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1990, 143-145· K. Clinton, *Eleusis from Augustus to the Antonines: στή Progress and Problems*, XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina Roma 18-24 settembre 1997, Ρώμη 1999, 97-98.

¹⁶IG II2, 4779· K. Clinton, ό.π., 97-9· J.H. Oliver, *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Cultural Policy in the East* (Hesp. Suppl. 13) Princeton 1970.

εικ. 40 Το σκηνικό οικοδόμημα του 2ου αιώνα μ.Χ.

εικ. 41 Πολύχρωμες πλάκες στο δάπεδο της ρωμαϊκής ορχήστρας.

εικ. 42 Μαρμάρινο άγαλμα της Ίσιδας Πελαγίας.

εικ. 43 Το κεφάλι της Ίσιδας Πελαγίας.

λίου, όταν ο τελευταίος ήταν ακόμη Καίσαρ επί αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς (139-161 μ.Χ.).¹⁷

Το βασικό οικοδόμημα της σκηνής και του προσκηνίου της οικοδομικής φάσης των Σαιθιδών αποτελείται από συμπαγή κατασκευή μήκους 33 και πάχους 4 μέτρων, κτισμένη με μεγάλου μεγέθους ψαμμιτικές λιθοπλίνθους προερχόμενες, από την δεύτερη οικοδομική φάση (εικ. 40). Κάθε μία από τις τρεις κόγχες φέρει θυραίο άνοιγμα στο μέσο και επικοινωνεί με σειρά ευρύχωρων δωματίων στο πίσω μέρος της σκηνής. Ανά ένα μακρόστενο δωμάτιο σε μορφή διαδρόμου με θυραίο άνοιγμα προς την οδό στα νότια πλαισιώνει τον κεντρικό πυρήνα της σκηνής. Στο ανατολικό και το δυτικό πέρας της σκηνής υπάρχουν δυο συμμετρικά τοποθετημένα ανοίγματα εισόδων με πλακοστρωμένα δάπεδα που οδηγούν στο προσκένιο. Καμαροσκεπαστη διόδος οδηγούσε προς την ορχήστρα από τα ανατολικά. Στη θέση της δυτικής ελληνιστικής πάροδου κατασκευάστηκαν παρασκήνια. Διατηρείται στη θέση του το σκληρό ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο ήταν κολλημένες οι πολύχρωμες πλάκες της ρωμαϊκής ορχήστρας (εικ. 41). Είναι όμοιες με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν στην ορχήστρα του Εκκλησιαστηρίου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Στο χώρο που κατελαμβάνει το ευρύ προσκένιο, ήλθαν στο φως δεκάδες θραύσματα γλυπτών και μια ομάδα ακέραιων σχεδόν μαρμαρίνων έργων, πού είχαν πέσει από τις κόγχες του δεύτερου ορόφου της πρόσοψης της σκηνής. Μαρμάρινο άγαλμα της **Ίσιδας Πελαγίας** (αρ. ευρ. 12000). Η θεά εικονίζεται όρθια σε κίνηση προς τα δεξιά (εικ. 42).

Με το αριστερό προτεταμένο πόδι πατάει σε έμβολο πλοίου. Κρατούσε το φουσκωμένο από τον άνεμο πρόσθιο πανί (ιστίο) που λείπει, λειτουργώντας η ίδια ως κατάρτι του πλοίου. Το πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο εφάπτεται στους μηρούς πιεζόμενο από τον θαλασσινό αγέρα. Κατάσαρκα κάτω από το ιμάτιο φοράει χειριδωτό ποδήρη χιτώνα, ζωσμένο ψηλά

¹⁷ L. Migeotte, *La date de l'oktobolos eisphora de Messène*, TOPOI 7/1 (1997) 51-61.

εικ. 44 Νόμισμα του Αδριανού με την Ίσιδα Φαρία.

εικ. 45 Ακέφαλο άγαλμα Ερμῆ.

εικ. 46 Μαρμάρινο ανδρικό πορτρέτο σε ερμαϊκή στήλη.

εικ. 47 Πορτρέτο άνδρα σε ερμαϊκή στήλη.

εικ. 48 Ενετίγραφο βάνηρο νεοπλατωνικού φιλοσόφου.

και πορπωμένο στον δεξι ώμο. Στο κεφάλι έχει διάδημα. Κυματοειδείς υγροί βόστρυχοι περιβάλλουν το νεανικό σφριγιλό πρόσωπο της θεάς και ρέουν ελεύθεροι στον τράχηλο και την πλάτη (εικ. 43). Λοξά από τον αριστερό της ώμο φέρεται ανθοπλόκαμος, στοιχείο αναγνωριστικό της εξελληνισμένης αιγυπτιακής αυτής θεότητας, η οποία λατρεύτηκε και αγαπήθηκε τα μέγιστα από τους πιστούς σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Την Ίσιδα με τις ποικίλες υποστάσεις της φαίνεται ότι διαδέχτηκε η Θεοτόκος.

Περίοπο άγαλμα Ίσιδος Πελαγίας, αντίστοιχο με αυτό της Μεσσήνης δέν έχει βρεθεί. Ίσις Πελαγία και Φαρία σε ανάλογο τύπο εμφανίζεται κυρίως σε νομίσματα του Αδριανού το 131 μ.Χ.¹⁸ (εικ. 44) Το άγαλμα της Ίσιδας Πελαγίας, προστάτιδας των ναυτικών, ήταν τοποθετημένο σέ κόγχη του δεύτερου ορόφου της σκηνής και είχε διακοσμητική λειτουργία. Δεν αποκλείεται εντούτοις να είχε μεταφερθεί από το ιερό της Ίσιδος και του Σαράπιδος που βρίσκεται δίπλα, νότια από το Θέατρο.

Δίπλα στην Ίσιδα βρέθηκαν επίσης: α) μαρμάρινο άγαλμα του **Ερμῆ** (αρ. ευρ. 11999). Η επιφάνεια του μαρμάρου είναι συλβωμένη, αντίγραφο της εποχής των Αντωνίνων (εικ. 45). Το πρότυπο ανάγεται στους ύστερους κλασικούς χρόνους. β) Ακέραια μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη (αρ. ευρ. 11998) που φέρει εικονιστικό κεφάλι άνδρα με κοντό γένι και μουστάκι (εικ. 46). Έργο της πρώιμης εποχής των Αντωνίνων.

γ) Ακέραια μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη (αρ. ευρ. 12.341) με εικονιστικό κεφάλι (αρ. ευρ. 12.916). Οι ελικοειδείς βόστρυχοι, τα κοντά γένια, το μουστάκι και τα σαρκώδη χείλη, η έκφραση και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά είναι παρόμοια με εκείνα του προηγούμενου πορτρέτου (εικ. 47). Αγάλματα και κυρίως **χάλκινοι ανδριάντες** διακεκριμένων Μεσσήνιων και ευεργετών της πόλης ήταν ανιδρυμένοι γύρω στην ορχήστρα. Ένα από αυτά (αρ. ευρ. 13067) φέρει επιγραφή του 2ου αιώνα μ.Χ. (εικ.48):

Η πόλις

Τι(βέριον) Φλάβιον [. . .]-

κράτη, ήρωα [φιλό]-

σοφον νέον Π[λά]-

τωνα αρετής πά-

ωνς ένεκεν.

¹⁸ A. Geissen, *Katalog alexandrinischer Kaisermünzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln I-III*, Opladen 1974-1982, 1121-1124. Brit. Mus. Cat. Aeolis 116. LIMC, s.v. Isis, αρ. 269-272 (V. Tran Tam Tinh).

εικ. 49 Ενεπίγραφο βάθρο. Στήριζε
χάλκινο ανδριάντα του Αδριανού.

Ο χαρακτηρισμός «ήρωας» σημαίνει μεταθανάτια απόδοση τιμών στον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Τιβέριο Φλάβιο [. . .] κράτη. Η σχολή των Νεοπλατωνικών εμφανίστηκε ως τάση επανόδου στην κλασική ελληνική φιλοσοφία, στο γνησίως φιλοσοφείν, σε αντίθεση προς τους σοφιστές, τους Κυνικούς, τους Στωικούς, καθώς και τους δογματικούς επαγγελματίες δασκάλους φιλοσοφίας. Σταθεροποιήθηκε ως τάση τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ. με κύριο εκπρόσωπο τον Πλωτίνιο (204 - 270 μ.Χ.) και τους συνεχιστές του. Απέναντι στο νεοπλατωνισμό στεκόταν μόνο ο χριστιανισμός ως υπολογίσιμη δύναμη, γι' αυτό παρατηρείται στενή πνευματική συγγένεια μεταξύ των δύο δογμάτων. Ο όρος ωστόσο νεοπλατωνισμός (και νεοπλατωνικός) θεωρείται δημιουργήμα του Μεσαίωνα. Ο χαρακτηρισμός επομένως «νέος Πλάτων» που αποδίδεται στο Μεσσήνιο σοφό έχει τη σημασία του. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μαρτυρούνται δύο ακόμη Μεσσήνιοι φιλόσοφοι. Αρχαιότερος ήταν ο Ευάμερος, οπαδός της Κυρηναικής Σχολής, φίλος του Κασσάνδρου (350-297 π.Χ.). Ακολουθεί ο διάσημος νεο-αριστοτελιστής Αριστοκλής που έδρασε γύρω στο 180 μ.Χ., αντίπαλος και σύγχρονος του νεοπλατωνικού Τιβέριου Φλάβιου. Μαθητής του Αριστοκλή ήταν ο πολύ γνωστός Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς που δίδαξε στην Αθήνα μεταξύ 198 και 221 μ.Χ.

Ένα ακόμη ενεπίγραφο βάθρο είναι στημένο αριστερά από τον λίθινο θρόνο του ιερέα του Διονύσου. Έφερε χάλκινο ανδριάντα του αυτοκράτορα Αδριανού (αρ. ευρ. 14565), σύμφωνα με την επιγραφή (εικ. 49):

*Αγαθή Τύχη
Αυτοκράτορα Καίσαρα
Θεού Νέρουα υωνόν,
Θεού Τραϊανού Παρθικού
υόν, Τραϊανόν Αδριανόν
Σεβαστόν, αρχιερέα μέ-
γιστον Τιβ. Κλαύδιος
Φροντείνος Μάκερ Καμ-
πανός Τιβ. Κλαυδίου Σαι-
θίδα Καιλιανού, αρχιερέ-
ως και Ελλαδάρχου των
Αχαιών δια βίου υιος, ανέ-
θηκεν.*

Ο αναθέτης Τιβέριος Κλαύδιος Φροντείνος, γιος του Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα Καιλιανού Ι, αρχιερέα των Σεβαστών δια βίου και Ελλαδάρχου των Αχαιών,¹⁹ υπήρξε ο πρώτος Μεσσήνιος συγκλητικός επί Αδριανού (PIR² 872).²⁰ Διετέλεσε επίσης ύπατος *suffectus* επί Αντωνίνου του Σεβαστού, 138-161 μ.Χ. (IG V 1, 533 και 1455· CIL X 1122-4). Είναι γνωστό από λατινικές επιγραφές ότι η μεσσηνιακή οικογένεια των Σαιθιδών κατείχε μεγάλη κτηματική περιουσία όχι μόνο στη Μεσσήνη, αλλά και στο Abellinum της Καμπανίας, από την εποχή του Νέρωνα και του φιλοκαίσαρα γενάρχη της οικογένειας Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα, προπάππου του Τιβέριου Κλαύδιου Φροντείνου. Ο Τιβέριος Κλαύδιος Φροντείνος χαρακτηρίζεται ως Καμπανός και φέρει επιπλέον το *cognomen* Μάκερ. Είχε γιους τον Τιβέριο Κλαύδιο Σαιθίδα Καιλιανό ΙΙ και τον Τιβέριο Κλαύδιο Φροντείνο Νικήρατο.

Λιθόκτιστος ευρύς **αγωγός** περιθέει την ορχήστρα και οδηγεί τα όμβρια κάτω από τη σκηνή στο ανατολικό πέρας του προσκηνίου.²¹ Καμαροσκέπαστη σήραγγα δέχεται τα νερά του αγωγού και τα οδηγεί έξω από τη σκηνή, προς τα νότια. Οι σωζόμενες στη θέση τους καλυπτήριες πλάκες του αγωγού περιμετρικά της ορχήστρας φέρουν κατά διαστήματα ορθογώνιες διαμπερείς ή τυφλές οπές που χρησίμευαν στη στερέωση ξύλινων πασσάλων ενός κιγκλιδώματος που προστάτευε τους θεατές κατά τη διάρκεια των μονομαχιών (εικ. 50). Την περίοδο αυτή της εκβαρβάρωσης τα αιματηρά αγωνίσματα αποτελούσαν προσφιλές θέαμα των κατοί-

εικ. 50 Οπές για τη στήριξη κιγκλιδώματος γύρω στην ορχήστρα.

¹⁹ Ο ίδιος τιμάται στο ενεπίγραφο βάθρο της ανατολικής κόγχης της σκηνής (Π. Θέμελνς, ΠΑΕ 2000, 80-82). Στον Σαιθίδα αυτόν αναφέρεται ο Παιουσανίας (4.32.2) λέγοντας ότι δεχόταν ηρωικές τιμές από τους Μεσσήνιους στο Μουσουλείο του στα νότια του Σταδίου.

²⁰ H. Halfmann, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jhs n. Chr.*, Göttingen 1979, 174, αρ. 93.

²¹ Βλ. και τον αγωγό του θεάτρου της Σπάρτης: G. B. Waywell et alii, *The Ancient Theatre of Sparta*, στο W. G. Cavanagh - S. E. C. Walker, *Sparta in Laconia* (BSA Studies 4) Λονδίνο 1998, 97-111.

των της Μεσσήνης με κύριο οικοδόμημα τέλεισής τους το Στάδιο και δευτερευόντως το Θέατρο.

Το μέτωπο του προσκηνίου, γνωστό από τον Βιτρούβιο (5.6.1) ως **pulpitum**, στήριζε το πατάρι του ξύλινου ευρύχωρου λογείου. Το προσκηνίο των ρωμαϊκών θεάτρων ήταν ευρύτερο των ελληνικών. Η πλευρά του pulpitum, η στραμμένη προς την ορχήστρα, φέρει τέσσερις κόγχες, δύο ημικυκλικές στη μέση και δύο ορθογώνιες στα άκρα, αντίστοιχες περιήπου με τις τρεις κόγχες της σκηνής. Οι κόγχες έφεραν ορθομαρμάρωση με ποικίλα διακοσμητικά θέματα.

Φάση Δ (4ος αιώνας μ.Χ.)

Η χρήση λίθων από το ανάλημμα του κοίλου στην τελευταία φάση οικοδόμησης της παρακείμενης Κρήνης Αρσινόης, που ανάγεται στους χρόνους του Διοκλετιανού, δείχνει ότι από τα τέλη του 3ου - με αρχές 4ου αιώνα μ.Χ. είχε αρχίσει η εγκατάλειψη και η λιθολόγηση του Θεάτρου. Ταυτόχρονα με την οικονομική πτώση (φαινόμενο που χαρακτηρίζει ολόκληρο το imperium romanum) είχε επέλθει και δραστική μείωση του πληθυσμού της Μεσσήνης. Δεν χρσίμεινε σε τίποτε πλέον το κολοσσιαίο Θέατρο και πολύ γρήγορα μετατράπηκε σε «λατομείο», σε χώρο πορισμού οικοδομικών υλικών για τους εναπομείναντες και ραγδαία εκχριστιανιζόμενους κατοίκους της μεσσηνιακής πρωτεύουσας (εικ. 51).²²

Αμέσως δυτικά του Θεάτρου, με την παρεμβολή αρχαίας οδού πλάτους 2 μέτρων, βρίσκεται η **συνοικία του θεάτρου**.²³ Τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν σε πολυτελείς κατοικίες της ρωμαϊκής περιόδου (3ος - 4ος αιώνα μ.Χ.), οι οποίες διαδέχτηκαν προγενέστερες οικίες της ελληνιστικής και της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής (εικ. 52). Ορισμένα δωμάτια της τελευταίας φάσης του 4ου αιώνα μ.Χ., κυρίως οι ανδρώνες, έχουν τα δάπεδα στρωμένα με πολύχρωμα ψηφιδωτά. Στο ψηφιδωτό δάπεδο του αν-

εικ. 51 Συσώρευση εδωλίων στο κοίλο του Θεάτρου για μεταφορά.

εικ. 52 Οικίες ρωμαϊκών χρόνων
δυτικά του Θεάτρου.

δρώνα της νοτιότερης οικίας δεσπόζει τό θέμα της πέλτης (ασπίδας σε σχήμα ημισελήνου) σε ποικίλους συνδυασμούς. Στο ψηφιδωτό της δεύτερης βορειότερης οικίας κυρίαρχο θέμα είναι το μεανδροειδές κόσμημα.

Φάση Ε (πρωτοβυζαντινή-βυζαντινή)

Αρχιτεκτονικά λείψανα βυζαντινού οικισμού εκτείνονται σε ολόκληρο το άνω πλάτωμα του Θεάτρου και συνεχίζονται προς τα βόρεια και τα ανατολικά. Ο οικισμός αυτός είναι υπεύθυνος για την καταστροφή του επιθεάτρου, τη διάλυση του βορειοανατολικού και του ανατολικού εξωτερικού αναλήμματος του κοίλου, καθώς και για τη μετακίνηση και τη διαρπαγή μεγάλου μέρους λίθινων εδωλίων (εικ. 53). Απλώνεται, για την ακρίβεια, ο οικισμός αυτός στο βόρειο και το βορειοανατολικό τμήμα του κοίλου και εκτείνεται νότια της σκηνής του Θεάτρου και ανατολικά προς την Κρήνη Αρσινόη και τη βόρεια στοά της αγοράς. Αποτελεί προέκταση του πρωτοβυζαντινού οικιστικού πλέγματος που απλώνεται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του Ασκληπιείου και βόρεια από το Σεβάστειο.²⁴ Η περιοχή μεταξύ Θεάτρου, Κρήνης Αρσινόης και αγοράς κατοικήθηκε στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο και κυρίως κατά τη διάρκεια της περιόδου από τον 9ο ως τον 15ο αιώνα. Η κεραμική περιλαμβάνει θραύσματα

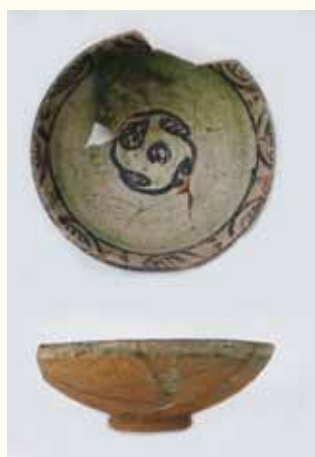
²² Π. Θέμελνς, ΠΑΕ 1998, 106-ο ίδιος, ΠΑΕ 1999, 76.

²³ Π. Θέμελνς, ΠΑΕ 1987, 73-79, εικ. 1-4β, πίν. 65.

²⁴ Π. Θέμελνς, ΠΑΕ 1987, 73-79, εικ. 1-4β, πίν. 65.

εικ. 53 Κατάλοιπα βυζαντινού οικισμού στο επιθέατρο.

εικ. 54 Εφραλωμένη κεραμική βυζαντινών χρόνων.

χειροποίητων και τροχήλατων αγγείων, πολλά από τα οποία είναι εφραλωμένα με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση (εικ. 54).

Ο κατακερματισμός των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών στοιχείων της σκηνής και η αφαίρεση και μετακίνηση λίθινων εδωλίων ήταν έργο των εκχριστιανισμένων κατοίκων της Μεσσήνης που έκτισαν τις κατοικίες τους και μια από τις Βασιλικές τους δίπλα στο Θέατρο. Η μεταφορά του υλικού από το Θέατρο γινόταν οργανωμένα και με τάξη για να διευκολύνεται η φόρτωση. Οι λίθοι ωθούνταν και συσσωρεύονταν χαμηλά στο χώρο της ορχήστρας, από όπου μεταφέρονταν έξω με υπο-

ζύγια. Η χρήση του κοίλου ως λατομείου συνεχίστηκε χωρίς διακοπή ως την περίοδο της Ενετοκρατίας, σε όλη δηλαδή τη διάρκεια λειτουργίας της παρακείμενης Βασιλικής, καθώς και του οικισμού. Ασβεστοκάμινο του 10ου/11ου αιώνα, διαμέτρου 2 μ., βρίσκεται σε επαφή με το ανατολικό ανάλημμα του κοίλου κοντά στην ανατολική ράμπα (εικ. 55). Οι επικόψεις έδωσαν βυζαντινή κεραμική του 11^{ου}-13^{ου} αιώνα μ.Χ. Στο ανατολικό ανάλημμα του κοίλου των ελληνοιστικών χρόνων, τέσσερεις συνεχόμενοι τραπεζόσχημοι χώροι, ενταγμένοι στο δικτυωτό σύστημα δόμησης των υποδομών θεμελίωσης του ελληνοιστικού κοίλου, χρησιμοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση των αναγκών του ασβεστοκάμινου (εικ. 56). Πολλοί χριστιανικοί τάφοι αποκαλύφθηκαν μπροστά στη δυτική και την ανατολική πάροδο (στο χώρο της σκηνοθήκης) και στην επίκωση του προσκηνίου και της ορχήστρας. Αρκετές επίσης επιτύμβιες χριστιανικές επιγραφές γραμμένες σε μαρμάρινες πλάκες ήλθαν στο φως στην επίκωση του κοίλου.

²⁵ Τα νεότερα νομίσματα από τη θέση αυτή είναι της Ενετικής Δημοκρατίας του 1356-1553.

εικ. 55 Ασβεστοκάμινο βυζαντινών χρόνων.

εικ. 56 Άποψη του ανατολικού αναλήμματος του κούλου.

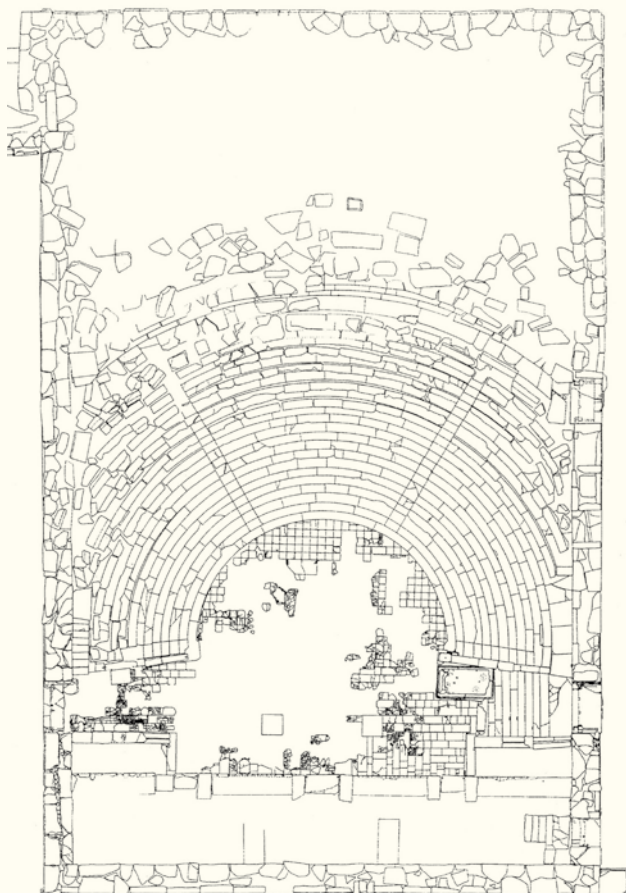

Το Εκκλησιαστήριο

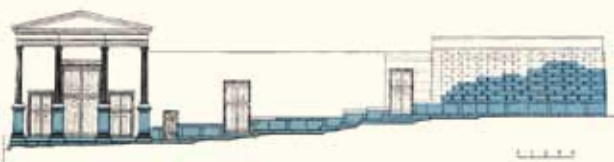
Το Εκκλησιαστήριο είναι μια μικρή σχετικά θεατρική κατασκευή με κοίλο εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο κέλυφος και κυκλική ορχήστρα, διαμέτρου 9,70 μ. (εικ. 57).²⁶ Η σκηνή, πλάτους 21 μ., είχε προσκόνιο με τρία ανοίγματα μπροστά και κλιμακοστάσιο εξόδου στο ανατολικό άκρο του. Το κοίλο σχήματος μεγαλύτερου του ημικυκλίου χωρίζεται με ένα διάζωμα σε άνω και κάτω κοίλο. Το καλύτερα σωζόμενο κάτω κοίλο απαρτίζεται από έντεκα σειρές λίθινων εδωλίων και χωρίζεται σε τρεις κερκίδες με δύο κλιμακοστάσια. Δύο ακόμη κλίμακες ανόδου υπάρχουν στα άκρα του κοίλου κοντά στις παρόδους σε επαφή με τα πλευρικά αναλήμματα. Δυο είσοδοι από την πλευρά της ανηφορικής οδού στα ανατολικά οδηγούν, η μια στην ορχήστρα με κλιμακοστάσιο καθόδου και η άλλη, η βορειότερη, απευθείας στο διάζωμα μεταξύ κάτω και άνω κοίλου (εικ. 58).

εικ. 57 Το Εκκλησιαστήριο του Ασκληπιείου.

εικ. 58 Κάιοψη του Εκκλησιαστηρίου (σχέδιο Π. Μπίρταχα).

εικ. 59 Το εξωτερικό κυφωτό ανάλημμα του Εκκλησιαστηρίου (σχέδιο Π. Μπίρταχα).

εικ. 60 Εξωτερική βόρεια πλευρά του Εκκλησιαστηρίου.

Το κοίλο του θεατροειδούς Εκκλησιαστηρίου περιβάλλεται από ισχυρό τοίχο αντιστήριξης, ο οποίος κατά την ανατολική και τη βόρεια πλευρά του είναι κτισμένος στο κάτω μέρος του με λείους ορθοστάτες, ενώ στο άνω με το ψευδοϊσόδομο κυφωτό λεγόμενο σύστημα, που απαντά σε ανάλογα κτίσματα στην Πριήνη της Μικράς Ασίας και αλλού. Το ύψος των δόμων του κυφωτού αυτού αναλήμματος μειώνεται προοδευτικά προς τα άνω (εικ. 59). Κρυπτό επικαμπές (με στροφή δηλαδή 180 μοιρών) κλιμακοστάσιο στη ΒΔ γωνία του αναλήμματος οδηγεί στο ανώτατο διάζωμα του κοίλου από τη βόρεια πλευρά, η οποία ήταν προσιτή από τον κεντρικό οδικό άξονα μεταξύ αγοράς και Ασκληπιείου (εικ. 60).

Στο ανατολικό άκρο της ορχήστρας, μπροστά στο κλιμακοστάσιο που οδηγεί στην ανατολική είσοδο του οικοδομήματος, τοποθετήθηκε τον 2ο αιώνα μ.Χ. ένα μεγάλο σύνθετο ασβεστολιθικό βάθρο έφιππου αδριάντα από ορείχαλκο που εικόνιζε τον Ελλαδάρχη και Αρχιερέα των Σεβαστών Τιβέριο Κλαύδιο Σαιθίδα Καιλιανό, τον ίδιο εύπορο Μεσσήνιο ευπατρίδη, χορηγό του Θεάτρου και μεγάλο ευεργέτη της πόλεως (εικ. 61).²⁷ Οι ημίκιονες του προσκηνίου είναι πανομοιότυποι με εκείνους από το προσκάνιο του θεάτρου του Ωρωπού της Αττικής, φέρουν εννέα πλήρεις και δύο μισές στα άκρα ραβδώσεις, ενώ το συνολικό ύψος τους με το επίκρανο υπολογίζεται σε 2,235 μ. Στην πίσω όψη τους φέρουν δύο κατακόρυφες εγκοπές που εκτείνονται σε όλο

²⁶ Π. Μπίρταχας, ό.π.

²⁷ IvO 447, 448. Π. Θέμελνς, ΠΑΕ 1998, 94-95. D. Baldassara, *Famiglie aristocratiche a Messene nella prima et imperiale: Il contributo dell' epigrafia*, Studi in ricordo di Fulvio Mario Broilo, Atti del Convegno, Venezia 14-15 ottobre 2005, Padova 2007, 25-36 και 46. A. Spawforth, Italian Elements among Roman Knights and Senators from Old Greece, στο C. Müller et C. Hasenohr (εκδ.), *Les Italiens dans le monde Grec: IIe siècle av. J.-C. - Ier siècle ap. J.-C., circulation, activités, intégration*, Actes de la Table Ronde, Ecole Normale Supérieure Paris 14-16 mai 1998 (BCH suppl. 41), Παρίσι 2002, 101-107. N. Luraghi, *The Ancient Messenians: Construction of Ethnicity and Memory*, Cambridge 2008, 318-322. J. Maa, The Two Cultures: Connoisseurship and Civic Honours, *Art History* 29, αρ. 2 (2006) 325-338. N. Luraghi, Meeting Messenians in Pausanias' Greece, στο C. Grandjean (εκδ.), *Le Péloponnèse d' Épaminondas à Hadrien, Colloque de Tour 6-7 octobre 2005*, Bordeaux 2008, 191-202.

αριστερά εικ. 61 Το βάθρο του έφιππου ανδριάντα του Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα.

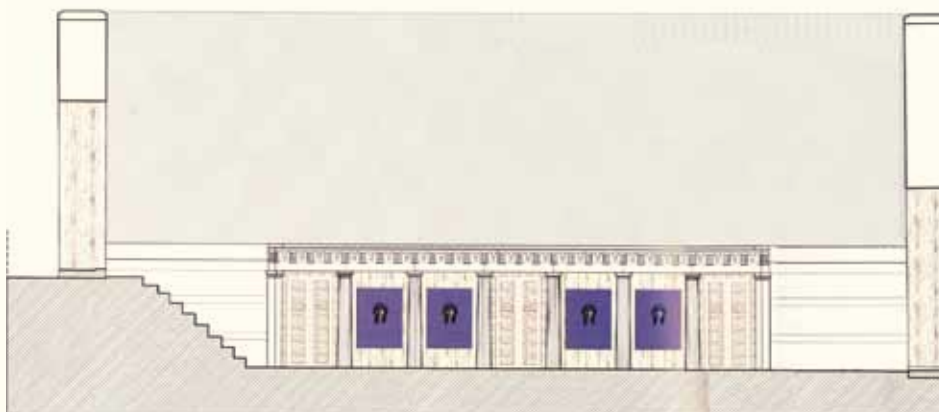
δεξιά εικ. 62 Το Προσκήνιο και οι πλευρικές σκηνοθήκες του.

τους το ύψος, ενώ στα πλάγια φέρουν ορθογώνιες εντορμίες για τη στερέωση θυρωμάτων και ξύλινων ζωγραφιστών πινάκων (διαφραγμάτων), οι οποίοι άλλαζαν κατά περίπτωση ανάλογα με την παράσταση και αποθηκεύονταν στις δύο μικρές πλευρικές σκηνοθήκες του προσκηνίου (εικ. 62). Ο πρόσθιος τοίχος του προσκηνίου ήταν αρχικά διαμορφωμένος με έξι δωρικούς ημικίονες, τρία θυρώματα και τέσσερα διαφράγματα για τους ζωγραφιστούς πίνακες.

Σε οικοδομική επιγραφή του 1ου αιώνα π.Χ. - 1ου αιώνα μ.Χ. (SEG 23 (1968) 205. 207) αναφέρεται προσφορά τριακοσίων δηναρίων για επισκευή του «Λογείου» του «Δεικτηρίου». Η επισκευή αυτή είναι σύγχρονη με την κατασκευή του πρώτου σταθερού σκηνικού οικοδομήματος του Θεάτρου μετά την κατάργηση της κινητής σκηνής που περιγράψαμε παραπάνω.²⁸ Το «Λογείον» ταυτίζεται με το πρόσθιο μέρος της σκηνής του Εκκλησιαστηρίου, δηλαδή με το προσκήνιο που δεχόταν τους γραπτούς πίνακες κατά τη διάρκεια των λατρευτικών δρώμενων προς τιμήν του Ασκληπείου (εικ. 63). Τα δρώμενα λάμβαναν χώρα άπαξ του έτους κατά τον εορτασμό των Ασκληπιείων που περιλάμβαναν, εκτός από θεατρικές παραστάσεις, μουσικούς και γυμνικούς αγώνες.

Κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, όταν στο Ασκληπιείο και συγκεκριμένα στη βόρεια υπερυψωμένη πτέρυγά του στεγάστηκε το Σεβάστειο ή Καισαρείο (εικ. 64), τα Ασκληπιεία συνεορτάζονταν με τα Ρωμαία, τη γιορτή προς τιμήν της θεάς Ρώμης και των Σεβαστών αυτοκρατόρων, αρχής γενομένης από τον Οκτα-

εικ. 63 Η πρόσοψη του Προσκηνίου (σχεδιαστική αναπαράσταση Π. Μπίρταχα).

εικ. 64 Η βόρεια πτέρυγα του Ασκληπιείου με το Σεβάσκειο.

εικ. 65 Η πλακόστρωση του δαπέδου της ορχήστρας του Εκκλησιαστήριου

βιανό Αύγουστο που είχε θεοποιηθεί. Το μικρό αυτό θέατρο, το εγγεγραμμένο σε τετράγωνο κτίσμα, που αποκαλείται Εκκλησιαστήριον, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν και για συγκεντρώσεις πολιτικού χαρακτήρα ταυτόχρονα με το παρακείμενο Βουλευτήριο.

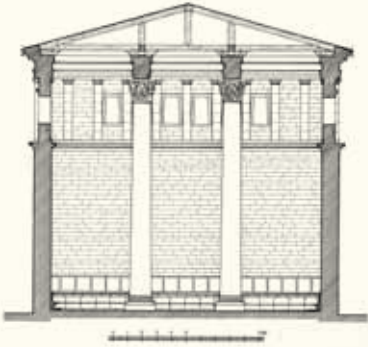
Ριζική μετατροπή της σκηνής και του προσκηνίου έλαβε χώρα κατά τον 2ο/3ο αιώνα μ.Χ., όταν καταργήθηκε η πρόσοψη με τους ημικίονες και αντικαταστάθηκε από τοίχο, πρόχειρα κτισμένο με ακανόνιστες πέτρες και spolia από προγενέστερα οικοδομήματα με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Την ίδια χρονική περίοδο παλκοστρώθηκε η ορχήστρα με πολύχρωμες πλάκες (λευκές, ερυθρές, γκριζές), παρόμοιες με αυτές που σώζονται στην δαπεδόστρωση της ορχήστρας του Θεάτρου, σύγχρονης με την κατασκευή της τριώροφης σκηνής που αποδίδεται σε χορηγία της οικογένειας των Σαιθιδών (εικ. 65). Σε χρηματοδότηση της ίδιας οικογένειας πρέπει να αποδοθεί και η επισκευή αυτή του Εκκλησιαστήριου, αν κρίνουμε και από την ανίδρυση του τμητικού έφιππου ανδριάντα από ορείχαλκο, που εικόνιζε τον Ελλαδάρχη Τιβέριο Κλαύδιο Σαιθίδα Καιλιανό, μέσα στο Εκκλησιαστήριον, στα δεξιά της ορχήστρας.

Η αναδιάταξη των λίθινων εδωλίων του κάτω κώλου, η μερική αποκατάσταση του ελληνιστικού προσκηνίου, καθώς επίσης η αποκατάσταση του πολύχρωμου πλακόστρωτου της ορχήστρας και η μερική αναστήλωση της βορειοδυτικής γωνίας του κυφωτού αναλημματικού τοίχου και του εκεί κλιμακοστασίου πραγματοποιήθηκαν σε εφαρμογή μελέτης του αρχιτέκτονα Παναγιώτη Μπίρταχα.²⁹

²⁸ L. Migeotte, Réparation des monuments publics à Messène au temps d' Auguste, BCH 190 (1985) 597-607.

²⁹ Π. Μπίρταχας, *Μεσοίην. Το Εκκλησιαστήριον και το Πρόπυλον του Ασκληπιείου*, Αθήνα 2008.

Το Βουλευτήριο

εικ. 66 Σχεδιαστική αναπαράσταση Βουλευτηρίου (Α. Ορλάνδος).

Η τρίτη κατά σειρά προς τα νότια αίθουσα της ανατολικής πτέρυγας του Ασκληπιείου αποτελεί τον κατ' εξοχήν χώρο συγκέντρωσης συνέδρων-αντιπροσώπων των πόλεων της αυτόνομης και ομόσπονδης Μεσσηνίας. Έχει σχήμα σχεδόν τετράγωνο, διαστάσεων 20,80 X 21,60 μ., και στέγη τετράκλινη που στηρίζεται εσωτερικά σε τέσσερις κίονες (εικ. 66). Στο δάπεδο της αίθουσας σώζεται μέρος πλακόστρωσης από ασβεστολιθικές πλάκες. Οι τρεις πλευρές (βόρεια, ανατολική και νότια) της αίθουσας ήταν κλειστές, κτισμένες με τοίχο πάχους 1,20 μ. από μεγάλες λιθοπλίνθους (αγκωνάρια), ενώ είσοδος υπήρχε μόνο στη δυτική πλευρά προς το περιστύλιο του Ασκληπιείου, όπου σώζονται δύο μεγάλα τρίθυρα ανοίγματα (εικ. 67). Κατά μήκος των τριών κλειστών πλευρών του Βουλευτηρίου, εσωτερικά σώζεται ένα λίθινο συνεχές έδρανο με συμφυές κοίλο ερεισίνωτο και λαξευτά λεοντοπόδαρα στα δύο άκρα του. Το συνολικό μήκος του εδράνου που φτάνει τα 56 μέτρα επέτρεπε να κάθονται άνετα σε αυτό εβδομήντα έξι (76) σύνεδροι και να συζητούν τα σοβαρά θέματα πολέμου και ειρήνης που απασχολούσαν κατά καιρούς τη Μεσσηνιακή Ομοσπονδία. Εντάσσεται επομένως και το Βουλευτήριο στην κατηγορία των χώρων θέασης και ακρόασης, των «θεάτρων» δηλαδή σύμφωνα με τον ορισμό που δόθηκε στην εισαγωγή.

εικ. 67 Αεροφωτογραφία του Βουλευτηρίου.

εικ. 68 Το Στάδιο της Μεσσήνης. Κάτοψη (σχέδιο Θ. Μπιλή).

εικ. 69 Μουσική εκδήλωση στο Στάδιο το καλοκαίρι του 2009.

εικ. 70 Η εξέδρα των επισήμων. Ανατολική πλευρά του Σταδίου.

Το Στάδιο και το Γυμνάσιο

Το Γυμνάσιο της Μεσσήνης στεγαζόταν στις τρεις δωρικές στοές που περιβάλλουν σε σχήμα Π το Στάδιο. Στάδιο και Γυμνάσιο αποτελούν ενιαία αρχιτεκτονική σύνθεση, φαινόμενο σπάνιο, αν όχι μοναδικό μεταξύ των γνωστών περιπτώσεων στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Λίθινα εδώλια φέρει μόνο το βόρειο πεταλόσχημο τμήμα του Σταδίου σε μήκος 64 μέτρων που περιλαμβάνει δεκαοκτώ (18) κερκίδες με δεκαοκτώ (18) σειρές καθισμάτων η κάθε μια (εικ. 68).

Η χωρητικότητα του τμήματος αυτού υπολογίσθηκε με σχετική ακρίβεια σε 8.000 άτομα το θέρος του 2009, όταν έλαβε χώρα εκεί μουσική βραδιά αφιερωμένη στον Μάνο Χατζηδάκη με τραγουδιστές τον Μάριο Φραγκούλη και την Deborah Maers. Οι θεατές που προσήλθαν το βράδυ εκείνο της 26ης Αυγούστου κατέκλυσαν όχι μόνο τον πεταλλόσχημο χώρο των λίθινων εδωλίων, αλλά και ένα μέρος των χωμάτινων πρανών του μεγαλύτερου νότιου τμήματος του Σταδίου (εικ. 69). Ο αριθμός τους συνολικά ξεπέρασε τις 10.000. Τέτοιες ένδοξες ημέρες δεν είχε αντικρίσει το Στάδιο της αρχαίας Μεσσήνης ούτε στις μέρες της μεγάλης ακμής της πόλης, όταν τελούσαν εκεί οι γυμνικοί αγώνες κατά τη διάρκεια της μεγάλης γιορτής των Ιθωμαίων και η μεσσηνιακή κοινωνία συνέρρεε από όλα τα σημεία της επικράτειας να καμαρώσει τη νεολαία της χώρας που αγωνιζόταν στο τρέξιμο, το άλμα, το δίσκο, το ακόντιο, την πάλη, την πυγμή, το παγκράτιο και το πένταθλο.

Ο ευρύς κάτω διάδρομος που περιτρέχει το πέταλο του Σταδίου με τα λίθινα καθίσματα εδράζεται σε ορθοστάτες ύψους ενός μέτρου πάνω από το επίπεδο του σίβου. Στο ανατολικό τμήμα του πετάλου και σε επαφή με την τελευταία προς Νότον κερκίδα ανοίγεται η εξέδρα των επισήμων, διαστάσεων 5,28 μ. X 13,67 μ., η οποία καταλαμβάνει το πλάτος δύο κερκίδων (εικ. 70). Αποτελείται από ένα πλακοστρωμένο επίπεδο σε συνέχεια του διαδρόμου και από ένα δεύτερο ελαφρώς υπερυψωμένο επίπεδο, εδραζόμενο σε τρίβαθμη κρηπίδα. Πάνω στην κρηπίδα βρίσκεται λίθινος θρόνος με κοίλο καλοδουλεμένο ερεισίνωτο και δυνατά λεονοπόδαρα, προοριζόμενος για τον ανά έτος εκλεγόμενο ιερέα του Δία Ιθωμάτα, ο οποίος

εικ. 71 Ο λίθινος θρόνος και το έδρανο της προεδρίας στην εξέδρα των επισήμων.

εικ. 72 Ο κάτω διάδρομος του Σταδίου με την επιγραφή επισκευής.

εικ. 73 Ο θρηγικός της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου.

εικ. 74 Ονόματα χαραγμένα στα εδώλια του Σταδίου.

κατείχε το ανώτατο ιερατικό αξίωμα της πόλης και ήταν ταυτόχρονα επώνυμος του έτους, όπως ακριβώς ο επώνυμος του έτους άρχων βασιλεύς της Αθήνας που είχε και ορισμένα ιερατικά καθήκοντα. Οι σωζόμενες δύο βάσεις ανά μία δεξιά και αριστερά από τον λίθινο θρόνο του ιερέα έφεραν ορειχάλκινους ανδριάντες ευεργετών της πόλης. Η ενεπίγραφη βάση στα αριστερά έφερε τον ανδριάντα του ευεργέτη Θεοφάνη Νίκωνος. Το επίμηκες έδρανο με ερεισίνωτο και λεοντοπόδαρα που βρίσκεται δίπλα στο θρόνο προοριζόταν για τους κριτές των αγώνων και την ανακήρυξη των νικητών αθλητών (εικ. 71).

Στο μέτωπο των πλακών οι οποίες ορίζουν τον κάτω διάδρομο και λειτουργούν ως στέψεις των ορθοστατών υπάρχει μονόστιχη επιγραφή χαραγμένη επιμελώς με γράμματα του 1ου αιώνα μ.Χ. Λόγω της μεγάλης απόστασης (1 μ. περίπου) μεταξύ των γραμμάτων, η επιγραφή απλώνεται περιμετρικά σε μήκος 50 μέτρων, καλύπτοντας το μεγαλύτερο τμήμα της περιφέρειας του πετάλου (εικ. 72):

*Θιώτας Φιλίνου γυμνασιάρχῃσας θεοῖς πάσι
και ται πόλει.*

Ο Θιώτας μας είναι γνωστός από μιαν αναθηματική επιγραφή χαραγμένη σε βάθρο αγάλματος στημένο στο Αρτεμίσιο του Ασκληπείου.³⁰ Ο Θιώτας Φιλίνου ως γυμνασιάρχος κατάβαλε τη δαπάνη για την επισκευή του λίθινου πετάλου του Σταδίου, το οποίο και ανέθεσε σε όλους τους θεούς και στην πόλη. Το ίδιο έπραξε και ο Αγαθοκλής Σατύρου, ιερέας του Διός Ιθωμάτα, ο οποίος κάλυψε τη δαπάνη επισκευής της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου και την ανέθεσε ομοίως στους θεούς όλους και την πόλη της Μεσσήνης (εικ.73).³¹

Πάνω στα περισσότερα λίθινα εδώλια υπάρχουν χαραγμένα τα ονόματα γνωστών επίλεκτων μελών της μεσσηνιακής αριστοκρατίας της μέσης και ύστερης ρωμαϊκής περιόδου που έκλειναν τις θέσεις για τις οικογένειες, τους φίλους και τους οπαδούς τους, πληρώνοντας το σχετικό αντίτιμο στην πόλη (εικ. 74). Ο Τιβέριος Κλαύδιος Νικηράτος έχει χαράξει το όνομά του κάθετα σε μια από τις κερκίδες στην κορφή του πετάλου, εξασφαλίζοντας έτσι τη χρήση ολόκληρης της κερκίδας. Η πρακτική αυτή της «ενοικίασης» θέσεων σε

³⁰ Α. Ορλάνδος, ΠΑΕ 1962, 112, αρ. 3, πίν. 113 β· SEG 23, 221.

³¹ Π. Θέμελνς, ΠΑΕ 1996, 163, πίν. 70β και 71α· SEG 46, 414.

εικ. 75 Οι στοές του Γυμνασίου που περιβάλλουν το Στάδιο.

εικ. 76 Η ανατολική ολυμπική στοά του Γυμνασίου.

εικ. 77 Η Παλαίστρα του Γυμνασίου της Μεσοίνης.

χώρους θέασης και ακρόασης, κυρίως σε θέατρα, για μακρά χρονικά διαστήματα από επίλεκτα μέλη των τοπικών κοινωνιών, απαντάται και σε άλλες περιοχές του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Κατά την περίοδο της μέσης και κυρίως της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, το νότιο τμήμα του Σταδίου με τα χωμάτινα πρανή είχε παύσει να χρησιμοποιείται και εγκαταλήφθηκε. Αντιθέτως το βόρειο πέταλο με τα λίθινα καθίσματα συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ. ως χώρος αιματηρών θεαμάτων, θηριομαχιών και μονομαχιών, σύμφωνα με τα γούστα της εποχής. Κατασκευάστηκε τότε ημικυκλικός τοίχος με ακανόνιστες πέτρες στο τέρμα των λίθινων εδωλίων και έδωσε στον νέο μικρότερο στίβο το γνωστό ελλειψοειδές σχήμα της ρωμαϊκής αρένας, του τσίρκου. Περιοδεύοντες θίασοι με θηρία σε κλουβιά, φορτωμένα σε κάρα, έφταναν και στην Μεσοίνη κατά την εποχή των εορτασμών για την τέλεση των άγριων θεαμάτων.

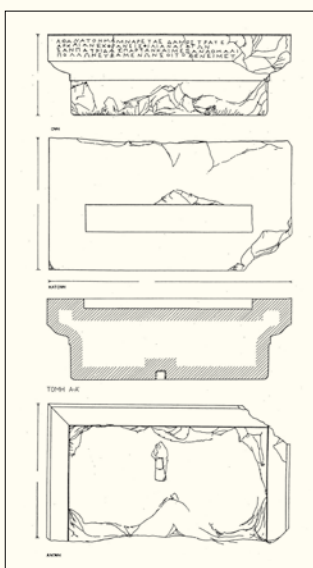
Οι στοές του Γυμνασίου που περιβάλλουν το Στάδιο σχηματίζουν Π, με άνισα όμως τα μακρά σκέλη του (εικ. 75). Η βόρεια στοά είναι διπλή, έχει πλάτος 10 μέτρα και μήκος 96,20 μ., ενώ η ανατολική και η δυτική είναι απλές, πλάτους 7 μέτρων η καθεμία. Το ανατολικό σκέλος της στοάς (μήκους 196 μ.) που εκτείνεται σε όλο το μήκος του στίβου, λειτουργούσε ως ξυστός για την άσκηση των αθλητών και των εφήβων κατά τη διάρκεια του θερινού καύσωνα και του κρύου χειμώνα (εικ. 76). Σε μια επιγραφή αποκαλείται «ολυμπική στοά», ενώ η βόρεια διπλή στοά αποκαλείται απλώς «μέσα στοά», δηλαδή μεσαία. Το δυτικό σκέλος του Πειόσχημου στοϊκού οικοδομήματος έχει μικρότερο μήκος, 132,60 μ., και καταλήγει σε ευρύ ορθογώνιο περιστύλιο, το οποίο λειτουργούσε ως Παλαίστρα (εικ. 77). Η κιονοστοιχία της ανατολικής στοάς βρέθηκε πεσμένη στο έδαφος σε αντίθεση με την δυτική και τη βόρεια που στέκονται εν μέρει όρθιες. Η πώση της οφείλεται στο γεγονός ότι είχε πρόχειρα ανακατασκευασθεί, χωρίς τη χρήση σιδηρών γόμφων και μολυβδοχόπησης κατά τον 1ο αιώνα μ.Χ. Η ανάθεση της στοάς από τον ιερέα του Διός Ιθωμάτα Αγαθοκλή Σατύρου, σύμφωνα με την μεγαλογράμματη επιγραφή στα επιστύλιά της, πρέπει να σχετίζεται με την πρόχειρη αυτή ανακατασκευή του 1ου αιώνα μ.Χ.³² Τόσο το Στάδιο, όσο και οι στοές του

³² ΠΑΕ 1966, 55.

εικ. 78 Γενική άποψη του Σταδίου.
Απόκλιση μακρών στοών.

Γυμνασίου που το περιβάλλον αναστηλώθηκαν μεταξύ των ετών 2004-2009 με χρηματοδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης με ποσοστό 75% και με τη συμβολή του Ελληνικού Δημοσίου με ποσοστό 25%, στο πλαίσιο του επιχειρησιακού προγράμματος ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ του Υπουργείου Πολιτισμού.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η σύνδεση των μακρών στοών με την μεσαία βόρεια στοά δεν γίνεται υπό ορθή, αλλά υπό αμβλεία γωνία, με αποτέλεσμα οι μακρές πλευρικές στοές να μην είναι παράλληλες μεταξύ τους αλλά να απομακρύνονται προοδευτικά η μία από την άλλη, όσο προχωρούν προς τα νότια (εικ. 78). Η ιδιομορφία αυτή, όπως και η ελαφρά απόκλιση του Γυμνασίου - Σταδίου από τον αρχικό ιπποδάμειο πολεοδομικό ιστό της πόλης, ενδέχεται να υπαγορευτείκε από την γεωμορφολογία της περιοχής. Θα πρέπει πάντως να ληφθεί υπόψη ότι την ίδια απόκλιση από τους οριζόντιους και κάθετους άξονες των

εικ. 79 Στέψη ενεπίγραφου μνημείου για τον Σπαρτιάτη Δαμόστρατο.

οικοδομικών νησίδων παρουσιάζει και το συγκρότημα του Ασκληπείου, που μαζί με το Στάδιο - Γυμνάσιο δεν ανήκουν στα κτίσματα της πρώτης οικοδομικής φάσης της πόλεως, αυτήν του 4ου αιώνα π.Χ., αλλά κατασκευάστηκαν προς τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ.

Η χρονολόγηση της αρχικής κατασκευής του Γυμνασίου προκύπτει έμμεσα από τρεις επιγραφές μνημείων, που ήταν ανιδρυμένες στο Γυμνάσιο. Τόσο ο τύπος των γραμμάτων τους, όσο και το περιεχόμενό τους, συνηγορούν υπέρ μιας χρονολόγησης προς τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. Οι τρεις αυτές επιγραφές αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα τα οποία μαρτυρούνται φιλολογικά: α) κατάλογος πεσόντων Μεσσήνιων σε μάχη στην Μάκιστο της Ηλείας, λίγο πριν το 214 π.Χ., β) απόδοση τιμών στον Σπαρτιάτη Δαμόστρατο (εικ. 79) για τη μεσολάβησή του στη συμφιλίωση των αιώνιων εχθρών Σπάρτης και Μεσσήνης, το 210

εικ. 80 Λίθινος Ερμηρακλής.
Ανάθημα Φιλιάδη Νέωνος.

εικ. 82 Εικόνα διάλωσης του Μανσωλείου πριν την αναστήλωσή του.

εικ. 83 Ασπιδωτή εικόνα (imago clipeata) θωρακοφόρου.

εικ. 84 Τμήμα ανδρικού πορτρέτου εποχής Αντωνίνων.

εικ. 85 Λίθινο κλασικιστικό κεφάλι.

εικ. 81 Το πόδιο του Μανσωλείου των Σαιθιδών πριν την αναστήλωση

π.Χ., και συμμαχία τους με τη Ρώμη και τους Αιτωλούς ενάντια στην Αχαϊκή Συμπολιτεία (Πολύβιος 9.28 και 16.13.3), γ) ερμαϊκή στήλη με ανάθεση στον Ηρακλή (εικ. 80) από μέλη της φιλομακεδονικής οικογένειας των Φιλιαδών, γνωστής από τους *Φιλιππικούς* του Αθηναίου ρήτορα Δημοσθένη.

Ο σίβος σε μήκος ενός μεσοπνιακού σταδίου 176 μέτρων καταλήγει και εφάπτεται στο νότιο τείχος της πόλης. Το τείχος στο σημείο της επαφής του με το Στάδιο έχει αποκοπεί προκειμένου να κατασκευασθεί εκεί ένα ορθογώνιο πόδιο ύψους 7,30 μ., διαστάσεων 10,445 X 15,8 μ., το οποίο εξέχει προς Νότον, δίνοντας την εντύπωση ενός προμαχώνα (εικ. 81). Πάνω στο πόδιο εδραζόταν ένα τετρακίονιος πρόστυλος δωρικός ναός, διαστάσεων 7,44 X 11,60 μ., του οποίου όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη, περίπου χίλια τετρακόσια, κείτονταν πεσμένα γύρω από το πόδιο, χωρίς τους μεταλλικούς συνδέσμους και τις μολυβδοχοήσεις τους (εικ. 82). Τούτο το τελευταίο δείχνει ότι η πτώση του μνημείου δεν οφείλεται σε σεισμό ή φυσικά γενικώς αίτια, αλλά σε ανθρώπινη βίαιη επέμβαση με στόχο την αφαίρεση των μετάλλων, του σιδήρου και του μολύβδου που οι αρχαίοι είχαν χρησιμοποιήσει σε αφθονία για τη σύνδεση των αρχιτεκτονικών μελών. Τα ίχνη χτυπημάτων με καλέμι γύρω από τις εντορμίες των γόμφων και των συνδέσμων για την αφαίρεση των μετάλλων είναι εμφανή.

Η πρώτη κατασκευή του ποδίου και του ναού, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενεπίγραφων επιτύμβιων σπλών που βρέθηκαν εντοιχισμένες στον τοίχο του ποδίου ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, ανάγεται στην Ιουλιοκλαυδιανή περίοδο. Στην ίδια περίοδο παραπέμπει και η τεχνοτροπία των επί μέρους αρχιτεκτονικών του στοιχείων. Την περίοδο αυτή της πρώιμης ρωμαιοκρατίας ο οχυρωματικός περίβολος της πόλης δεν λειτουργούσε, επομένως η καταδάφισή του για την κατασκευή του ποδίου και του ναόσχημου μνημείου δεν δημιουργούσε πρόβλημα.

Μεταξύ των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου βρέθηκαν και μαρμάρινα γλυπτά σπασμένα σε εκατοντάδες θραύσματα. Ανήκουν α) σε μια μαρμάρινη σαρκοφάγο των χρόνων του Αδριανού που φέρει ανακεκλιμένη ανδρική μορφή στο πώμα της και περίτεχνες διακοσμήσεις γύρω στον κορμό της, β) σε μια ασπιδόμορφη προτομή (imago clipeata) ενός ακέφαλου θωρακοφόρου άνδρα, του 1ου αιώνα μ.Χ. (εικ. 83), γ) σε ένα κατεστραμμένο ανδρικό κεφάλι-πορτρέτο της εποχής των Αντωνίνων (εικ. 84), και δ) σε ένα κλασικίζον ανδρικό κεφάλι από ασβεστόλιθο (εικ. 85).

Όλα τα ευρήματα αποκαλύπτουν τον χθόνιο, ταφικό χαρακτήρα του οικοδομήματος, που είχε κατασκευαστεί στο τέρμα του σίβου, ακολουθώντας μια μα-

εικ. 86 Το Μανσωλείο των Σαιθιδών αναστηλωμένο. Άποψη από ΝΑ.

εικ. 87 Σχεδιαστική αποκατάσταση του αγάλματος του Ηρακλή.

εικ. 88 Το άγαλμα του Θησέα προστάτη της εφηβείας.

κρά παράδοση που ορίζει ότι οι αθλητικοί αγώνες γενικώς σχετίζονται με κάποιον επιφανή νεκρό, όπως ήταν ο Πάτροκλος στην Ιλιάδα του Ομήρου που τίμησε τα μέγιστα ο Αχιλλέας, καθιερώνοντας αγώνες γνωστούς ως «άθλα επί Πατρόκλω», ή ο Πέλοπας με τον ταφικό του περίβολο και τύμβο στην Ολυμπία σχετιζόμενο με το παρακείμενο Στάδιο και τους ολυμπιακούς αγώνες.

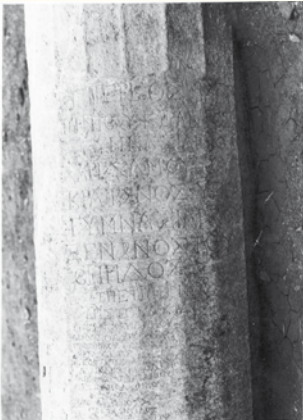
Τόσο το πόδιο όσο και ο τετρακιόνιος δωρικός ναός που εδράζεται πάνω του αναστηλώθηκαν πρόσφατα και συνθέτουν ένα από τα πλέον αξιοθέατα και εντυπωσιακά μνημεία της αρχαίας πόλης (εικ. 86). Το ταφικό αυτό επιβλητικό κτίσμα στο τέρμα του Σταδίου, με την ιδιαίτερα προβαλλόμενη τιμητική θέση του, ανήκε στην επιφανή οικογένεια των Σαιθιδών και χρησιμοποιήθηκε για τον ενταφιασμό μελών της συνεχώς για διάστημα πέντε τουλάχιστον γενεών, από τον 1ο ως τον 3ο αιώνα μ.Χ. Το Ηρώο-Μαυσωλείο της οικογένειας αυτής είδε και περιέγραψε στο Στάδιο ο περιηγητής Πausanias, όταν επισκέφτηκε τη Μεσσήνη μεταξύ 155 -160 μ.Χ. στα χρόνια του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς.³³

Εκτός από το Ηρώο των Σαιθιδών, ο Pausanias αναφέρει ότι στο Στάδιο - Γυμνάσιο βρίσκονταν τα αγάλματα του Ερμή, του Ηρακλή (εικ. 87) και του Θησέα (εικ. 88), έργα Αιγυπτίων καλλιτεχνών (δηλαδή Αλεξανδρινών), καθώς και ο τάφος του θρυλικού ήρωα του δεύτερου μεσσηνιακού πολέμου Αριστομένη, όπου λάμβαναν χώρα ενδιαφέροντα μαντικά δρώμενα με πρωταγωνιστή έναν ταύρο δεμένο σε κίονα. Τα δρώμενα αυτά τελούσαν στο χώρο του Σταδίου - Γυμνασίου.

Το Στάδιο και το συναφές Γυμνάσιο της Μεσσήνης διατηρούσαν ακόμα στα χρόνια του Pausanias (μέσα 2ου αιώνα μ.Χ.) όλα σχεδόν τα στοιχεία της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής μορφής τους, καθώς και τον γλυπτικό τους διάκοσμο. Κατάλογοι που βρέθηκε στη δυτική στοά του Γυμνασίου, γραμμένοι σε παραστάδες ή σε κίονες, περιλαμβάνουν τα ονόματα των ασκούμενων εφήβων της πόλεως Μεσσήνης κατά φυλές (εικ. 89). Οι πόλεις της μεσσηνιακής επικράτειας, οι οποίες σε επιγραφή (SEG 23, 206) του έτους 2/3 μ.Χ. αποκαλούνται «*αι κατά την επαρχίαν πόλεις*», έστειλαν τους εφήβους τους να εκπαιδευτούν και να ασκηθούν στο Γυμνάσιο και το Στάδιο της πρωτεύουσας. Εκεί θήτευαν επί τρία χρόνια, όπως δηλώνει η λέξη «*τριετίρηνες*» που αναγράφεται στους καταλόγους.

Στα διαλείμματα της εκπαίδευσής τους οι έφηβοι χάραζαν ανέμελα τα ονόματά τους όπου έβρισκαν πρόσφορο χώρο, κατά προτίμηση πάνω στα βάθρα των αγαλμάτων του Γυμνασίου και του Σταδίου, ή έπαιζαν τρίλιζα με ζάρια (πεσσούς), καθισμένοι στις σκάλες του Προπύλου. Στον άξονα των δύο μεσαί-

³³ Π. Θέμελνς, Το στάδιο της Μεσσήνης, στο W. Coulson, Η. Kyrieleis (εκδ.), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games*, Αθήνα 1992, 89-90.

εικ. 89 Εφηβικός κατάλογος χαραγμένος σε κίονα του Γυμνασίου.

ων κίωνων του Προπύλου είναι τοποθετημένα δύο ενεπίγραφα βάθρα χάλκινων αγαλμάτων με πολλά graffiti. Στο μεσαίο επιστύλιο του Προπύλου είναι χαραγμένη επιγραφή που μνημονεύει τον κατασκευαστή του από τον γυμνασιάρχη Χαρική Φίλωνος, καθώς και δεύτερη χαμηλότερα που αναφέρεται στο γυμνασιάρχη Διονύσιο Δημητρ<ί>ου που επισκεύασε το Πρόπυλο. Στις τρεις κεντρικές μετόπες του ίδιου Προπύλου βρίσκεται χαραγμένη επιγραφή που αναφέρει την προσφορά 10.000 δηναρίων από κάποιον ευεργέτη προς την πόλη για την προμήθεια λαδιού τόσο για τις θυσίες, όσο και για τις ανάγκες των αθλούμενων νέων στα αγωνίσματα της πάλης, της πυγμής και του παγκρατίου (εικ. 90).

Παρά την μερική κατάρρευση, την εγκατάλειψη και τη διακοπή λειτουργίας του Σταδίου - Γυμνασίου αμέσως μετά τον καταστροφικό σεισμό του 365 μ.Χ., σποραδικά και μεμονωμένα προς το παρόν ευρήματα, κυρίως νομίσματα του Βαλεντινιανού και του Θεοδοσίου, δείχνουν ότι η ζωή συνεχίστηκε δειλά με τη μορφή εγκατάστασης ολιγάριθμων κατοίκων μεταξύ 400 και 600 μ.Χ. στο χώρο της αρχαίας πόλης. Το κέντρο του νέου οικισμού τους βρισκόταν γύρω στο Ασκληπιείο με επεκτάσεις προς την αγορά και το Θέατρο όπου κατασκευάστηκαν λίγο αργότερα οι Βασιλικές. Οι εγκατεστημένοι στο Στάδιο και το Γυμνάσιο επιδίδονταν με ιδιαίτερο ζήλο (για την παραγωγή ασβέστου) στον κατακερματισμό των μαρμάρινων αγαλμάτων τα οποία δεν είχαν έγκαιρα καλυφθεί από τις προσχώσεις του χειμάρρου, καθώς και στην αφαίρεση των σιδηρένιων συνδέσμων και των μολυβδοχοήσεων από τα εγκαταλειμμένα μνημεία.

εικ. 90 Το τετρακίονιο δωρικό Πρόπυλο του Γυμνασίου. **α**) Αποψη από Β. **β**) Σχεδιαστική αποκατάσταση (Α. Νακάση).

**Τοπογραφικό
της Μεσσήνης
και Ιπποδάμειο Σύστημα**

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΘΕΜΕΛΗ «ΤΑ ΘΕΑΤΡΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗ-
ΝΗΣ», ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΗΝ
ARTE CREATIVE TEAM ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΦΟΡΤΩΣΗ ΚΑΙ ΣΙΑ ΕΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ VELVET 170
GRAM. ΟΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ Χ. Γ. ΛΑ-
ΖΟΥ. Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΣΤΟΥ ΘΟΔΩΡΟΥ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΕ 2000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ
ΜΑΪΟ 2010 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΑΖΩΜΑ».
ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο Χ. Γ. ΛΑΖΟΣ.

Αριθμός Έκδοσης

5

